JO. HENR. SCHÜTTEI ... ORYKTOGRAPHIA JENENSIS, SIVE...

Johann Heinrich Schütte

Digitized by Google

SERENISSIMO PRINCIPI
AC DOMINO,

DOMINO

JOANNI ERNESTO,

DUCI SAXONIÆ,

JULIACI, CLIVIÆ AC MONTIUM, ANGARIÆ ET GUESTPHALIÆ, LANDGRAVIO THURINGIÆ, MARCHIONI MISNIÆ, PRINCIPALI DIGNITATE COMITI HENNEBERGICO, COMITI MARCÆ ET RAVENSBERGÆ, DYNASTÆ IN RAVENSTEIN, &c. &c.

PRINCIPI AC DOMINO
MEO CLEMENTISSIMO,

SACRUM!

SERENISSIME

PRINCEPS,

DOMINE CLEMENTISSIME!

CUm callidi Rerum Naruralium Æſtimatores, Hiſtoriam Naturalem ſemper magni æſtiment, TIBI, SERENISSIME PRINCEPS, *Optime Rerum Naturalium Æſti-*

Æſtimator, & Indagator feliciſſime, hanc *Jenenſem Oryctographiam*, tanquam *Hiſtoriæ Metallicæ Salfeldenſis Prodromum*, devotiſſime offero. TU enim DOMINE CLEMENTISSIME, Naturalis Hiſtoriæ, imprimis Metallicæ, maxime gnarus es, δοκιμαςὴς optimus, & Chemicus multum perſpiciens, & quidem talis, ut *Baſilium Valentinum, aliosque obſcuros Autores* optime intelligas, variaque experimenta quotidie inſtituas. Quare, ſingulari TUA CLEMENTIA, qua exteros ſemper amplexus es, fretus, hunc libellum TIBI conſecro, TUAMQUE TUTELAM ſubmiſſe expeto, ut à male feritatis tutus eſſe poſſim. Interim ſub TUA tutela, hujus

Pro-

Prodromi Opus elaborabo, ut tandem in publicum prodire poſſit. Servet TE Deus incolumem, PRINCEPS SERENISSIME, ERNESTI PII *Superſtes* GNATE, & SAXONIÆ DUCUM *Venerabilis* SENIOR, augeat Famam, compleat laudes, cumulet gaudia! quod ſincere optat

SERENITATIS TUÆ

devotiſſimus
JOH. HENR. SCHÜTTEUS.

PRÆFATIO
AD
LECTOREM.

R*Erum Naturalium, aut Phyſicæ notitiam, ad cognoſcendum Sapientiſſimum Univerſi Conditorem, Deum, & bene degendam vitam humanam, ſumme neceſſariam eſſe, exiſtimo. Quare vulgare illud Philoſophantium axioma:* Ubi deſinit Phyſicus, ibi incipit Medicus, *imperfectum eſſe puto. Quamvis facilis concedam, quod Phyſica,*

(*) *ad*

ad Medicinam rite diſcendam, maxime neceſſaria ſit; negari non poterit, quod Oeconomiæ, rite inſtitutæ, firmum fulcrum ſit; & ad alias vitæ partes maxime requiratur.

Ponam itaque ſequens axioma: Ubi deſinit Phyſicus, ibi incipit Chriſtianus, Theologus, Medicus & Oeconomus. *Quod autem Naturæ cognitio, Homini Chriſtiano ſummè neceſſaria ſit, is facile perſpiciet, qui cauſas, cur Deus hominem creaverit? certo judicio ponderabit. Inter quas, illa haud minima eſt; ut Creatoris omnipotentis & Sapientiſſimi creaturas inquirat, contempletur, admiretur, eumque diligat et laudet. Quod de ignorata Natura aut Creatura, minime dici poterit.*

Hic Dei, in creandis creatisque hominibus, finis, cum à nullo contradictus ſit, non video, cur tantopere illæ hypotheſi nos opponere velimus, quæ in Luna ac Pla-

Planetis, vaſtiſſimis corporibus, homines vivere docet. Cum tamen hæc corpora (1) à nobis longe diſtent, ita quidem, ut nudis oculis ea contemplari nequeamus: (2) ſimilem terræ noſtræ (ſi per tubos obſervantur) faciem referant. (3) Si à rationalibus hominibus inania ſtatuantur, ſequeretur, hæc fruſtra à Deo creata eſſe, nullumque uſum habere (quod tamen nemo credit) quia nemo exiſteret, qui illa corpora, & in his alia minora, admirari poſſit. (4) ſi vero mundos eſſe ſtatuantur, Omnipotentiſſimi Creatoris potentia magis, extollatur. (5) Sacro codici minime repugnet.

Sed objiciet quis: Optimos Phyſicos, ſæpiſſime Naturaliſtas aut Atheos evadere, Cui reſpondeo: Nullum verum Atheum, à condito orbe, adhoc usque tempus (qui non in animo convictus, Deum exiſtere, hæcque omnia creaſſe) unquam fuiſſe. Cum tamen Summus Deus, hoc pricipium omnium gentium mentibus indiderit, ne qui-

quidem barbarorum animis exceptis. ***Si vero quidam ſunt****, qui dictis aut ſcriptis, Deum eſſe, negent, illos hoc minime credere puto; ſed ab illis fieri, ut ingenii & rationis acumen in defendenda inexiſtentia Dei, oſtendant, & paradoxa dixiſſe videantur; vel Deum miſericordem & clementiſſimum ſibi perſuadentes, ut majorem ſcelerum flagitiorumque licentiam ſibi tribuant. Si vero præter opinionem veri Athei, Deum haud exiſtere firmiſſime credentes, dantur, illos ipſo diabolo, (qui Deum credit, & contremiſcit) pejores eſſe, pronuncio.*

In Theologia Naturalis Hiſtoria per quam utilis eſt: quia ſimilia, Chriſtianorum morti, reſurrectioni &c. accomodatiſſima præbet, v. gr. Flores & aquarum bullæ, *hujus vitæ vanitatem*, Papilionum mors & ſuo tempore illorum reviviſcentia, *corporis noſtri, poſt ultimum mundi diem, reſurrectionem, optime adumbrant. Similia, ex Naturali Hiſtoria deſumpta,*

ipſum

ipſum Sanctiſſimum Numen in Libro Sacro nobis offert. Jeſ. Cap. I, 3. *& variis aliis locis: & omnium Servator ſæpius. Omitto uſus reliquos Phyſices in Theologia.*

Damna vero, ex phyſices ignorantia orta, varia ſunt: quorum unum ſaltim commemorare volo, nempe: Ante aliquot annos, in certo germaniæ loco (cujus mentionem non faciam) maxima annonæ caritas incolas valde torquebat: eo vero tempore, cum Sol, ex foſſa quadam cretacea, aliquot miliaria ab illo loco diſtante, aquam cum creta in auram traheret, & ſuboriens ventus per tot miliaria in hunc locum forte dejiceret; ſtatim Clericus (in phyſica hoſpes) Deum ſingulare quoddam miraculum & gratiam, in illum locum contuliſſe, & cum vento farinam, à cœlo delapſam, ad pinſendos panes ſuppeditaſſe, (quod per corvos Eliæ Fatidico, 1 Regum, XVII. *fecerat) autumans, omnes convocabat, & ut panes pinſant, adhortabatur: cum vero his panibus nemo frui poſſet,*

veteri

veteri farinæ immiſceri juſſit. Quibus factum eſt, ut multi poſt aliquot horas vitam cum morte commutarent.

Prætereo innumera & inæſtimabilia in Medicinam & Res Familiares, vulgo Oeconomiam, redundantia commoda. At quorundam Medicorum ſuperficialem phyſices tractationem ac notitiam, & in indaganda Natura, inexcuſabilem negligentiam, culpo. Cum tamen Medicis optima, Naturam inquirendi, occaſio ſit, ut operam, ſtudium, diligentiam, ingenium & judicium in Anatomiam, Botanicam, Chimiam, Mineralogiam &c. conferant. Quid enim optabilius, quid præſtantius & jucundius, quam Medicorum inveſtigatio Naturæ, obſervationum collectio, earumque typis expreſſa communicatio? ex quibus hæ utilitates: (1.) ut rerum varietates enumerentur, miraque Dei ſapientia innoteſcat (2.) Eruditus orbis harum rerum notitiam acquirat, & brevi totius orbis Naturalis Hiſtoria colligi poſſit; (3.)

quæ-

quævis terra atque regio ſuas naturales divitias noſcat, inque uſum vocet.

Magnæ enim ſunt Naturæ divitiæ, quamvis plurimum adhuc abſconditæ, & incolis ignotæ. Talem, divitiarum ſuarum ignorationem in conterraneis ſuis, hâc cum expreſſione deplorat Encelius: O Patria, dilectiſſima, ſi tuas divitias noſceres! *& idem Autor* Lib. III. de Re Metallica, *cum Miſniæ urbis incolæ, jaſpide ſpadiceo pro filiæ, ad eliciendum ignem, uterentur, exclamabat:* O ſancta ſimplicitas Germanorum. *Ex eadem cauſa, nempe mineralia & foſſilia cognoſcendi diſtinguendique inſcitia, germanicum illud Metallicorum proverbium ortum eſt:* Man wirfft offte einen Stein nach einer Kuh / da der Stein mehr werth iſt / als die Kuh.

Sed quorſum vagor? video enim me præfationis limites tranſire: quare hic ſubſiſto, ad agrum noſtrum me converto, & de libelli hujus ratione quædam TIBI

moneo: (1) *me hanc oryctographiam in curioſorum, imprimis vero jenenſium uſum, ſcripſiſſe.* (2) *hunc laborem minime perfectum eſſe, autumare; quia in tanto brevi temporis ſpatio, quo jenæ, ad ſtudia medica incumbens, commoratus ſum, perfectum opus colligere non potui; ſed me Rerum Naturalium Inquiſitoribus, ad quærenda foſſilia, viam ſaltim monſtrare, quam ipſe calcavi.* (3) *me* Excellentiſſimi *D. JAC. BAIERI methodum, quam in* oryctographia ſua Norica *propoſuit, tanquam naturæ convenientiſſimam, ſequutum eſſe.* (4) *Me hunc libellum, tanquam* Hiſtoriæ Metallicæ Salfeldenſis Prodromum, *in lucem edidiſſe, & curioſos, qui ſorte de hâc materia obſervationes habent, ut mihi humaniſſime communicent, ea, qua par eſt humanitate atque obſervantia, rogare. Interim vale L. B. & ea, quæ Tibi diſplicent, ſolide & amice, corrige; vale atque fave.*

Dabam Suſati in Gueſtphalia,
die 22. Febr, MDCCXX.

Tab. I.

ORYCTOGRAPHIÆ JENENSIS
CAPUT I.
DE SITU ET NATURA AGRI JENENSIS.

§. 1.

CElebris per Orbem Academiæ Jenenſis AGER, in Thuringia ſitus eſt: quæ verſus Solem Orientem Miſenos: Occidentem vero Cattos: ad Meridiem Francos, & Septentrionem Saxones Inferiores, vicinos habet. Ceterum Jenæ, in medio agri noſtri, Poli elevatio eſt LI. grad. & 2. minut.

§. 2. Omitto vocis Jehna / Jenæ originem & derivationes varias, Urbis Conditores incertos, & Academiæ Fundato-

 rem,

rem, Nutritoresque Sereniſſimos ac Munificentiſſimos: de quibus, Scientiæ Naturalis Cultor, in hoc libello non agam; ſed ad Hiſtoricos, Geographos &c. curioſum Lectorem remitto. Tanquam in Compendio autem de his egit *M.* Adrian Beiers *Geographus Jenenſis, Jenæ 1663: in 8tav.* typis expreſſus: cui etiam adjici poteſt ejusmodi Beiers *Architectus Jenenſis, Jenæ 1681. in 8tav.*

§. 3. SOLUM noſtrum, in diverſis agri partibus, multum variat, tam fertilitate, quam natura glebæ, quod in variis viciniæ etiam locis obſervavi. Circa oppida enim Orlamundam & Calam, ager arenoſus eſt: Circum pagos Mauen & Schöps/ pauca lutoſa terra mixtus: Jenæ contra, majori luti atque nigrioris terræ copiâ: ad pagum vero Rottſchau / haud arenoſus eſt: in Vineis autem valde lapidoſus, ita quidem, ut plures lapillos, quam glebas cerneres. Præterea hæc ſoli mira Varietas, in figulorum ſodinis animadvertitur: in quibus ſtrata ſuper ſtrata, colore & materiâ inter ſe diverſa, in conſpectum veniunt. Hoc ſolum, quamvis non admodum pingue ſit, agricolarum hortulano-

rum-

rumque cultura & ſtercoratione corrigitur: quidam curioſorum vero hortos ſuos, nitro fœcundiores reddunt. Ex quibus facile patet, quod non una eademque fertilitas, in omnibus agri partibus eſſe poſſit.

§. 4. Quemadmodum hic ager fertilitate et natura glebæ variat: ita etiam montibus prææltis, vallibus profundis, ſylvis umbroſis, paſcuis humidis ac virentibus, agris planis et aliquando declivibus, vineisque apricis & Solis radiis oppoſitis, varius eſt. Quæ omnia Sala fluvius, rivulique minores inter ſe diſtinguunt, & ductu irregulari ac flexuoſo, inſulas & ſemi inſulas componunt.

§. 5. MONTES prærupti, herbarum optimarum fertilitate nobiles & amœni, arborum fructicumque vero, ut plurimum, ſteriles, & breviſſimo gramine obſiti, Medicis, Reique Herbariæ Studioſis magnam delectationem, majusque commodum afferunt. Hi montes, imprimis *Wintbergus* & *Gleisbergus*, inter loca, in Germania medicaminum feracia, à VALERIO CORDO in *variar. obſervationum ſylva*, numerantur: qui etiam in *Hiſtor. de Plant.*

Lib. II., *Hausbergi* noſtri mentionem facit. Ceterum, de herbarum plantarumque ubertate, tam in montibus, quam in toto Jenenſium agro, *Ruppii Flora Jenenſis* à me edita, brevi multo auctior atque emendatior edenda, teſtatur. Illi vero montes, quorum jugera ita conjuncta ſunt, ut cavitatem concavam efforment, vocis imagines reddunt duplicatas aut triplicatas: quæ vocis collectio & reflexio, *Echo* appellatur. Has vocis duplicatas triplicatasque imagines, in regione molæ papyrariæ, ante portam St. Johannis, & in campo das Lerchen-Feld / ante Zwezenſem portam, clamantes cum delectatione audiunt.

§. 6. *Summa montium cacumina* nubes pluviales, in ſtupendam molem collectas, & in inferiore aere, ob ponderis moliſque gravitatem nimiam, profunde dependentes, disrumpunt, magnamque inundationem agris & vineis inferunt, cum hominum animaliumque periculo. Quales Anno CIƆCC. die XXVI. Maji *Jenæ*, *Apoldæ* & *Kappendorffii* disruptæ ſunt. Harum aquis, teſte *Fabritio in orig. Saxon.* Leutra rivus & Sala fluvius, ita in-

intumuerunt, ut *Jenæ XXXV.* homines in aquis perierint. Anno CIↃIↃLII. IV. Cal. Aprilis, ad montem Mägde-Steig/ vulgo Maide-Steig/ nubes pluviales alliderant: quarum aquæ in Suburbio jenenſi, in platea der Stein-Weg/ non nullas civium ædes, magno cum impetu everterant. Prætereo reliquas hiſtorias. Minorum autem nubium rupturæ, quotannis fere contingunt.

§. 7. *Cavernæ* quædam in montibus conſpiciuntur, quarum notiſſima, quæ ad viam, quá itur ad pagum Wöllnitz/ eſt, & das Teuffels-Loch/ vel die Teufels-Höhle nominatur, mendicorum ſæpius domicilium & diverſorium. Majoris commodi autem illæ ſunt, in quibus cereviſiæ, lac & vina &c. á calore æſtivo optime defenduntur: quales Rodæ, aliisque in locis occurrunt. Anguſtæ & parvæ contra, quæ in vineis ſunt, in quibus, quando uvæ matureſcunt, excubiæ aguntur.

§. 8. SYLVÆ PINIFERÆ ſingulis annis cæduntur: quarum majores ſunt, quæ Reichmannsdorſium, Salfeldiam & Rudolphopolim cingunt. Ex his arbores

 cæſas,

cæſas, in veris initio, copioſiſſima nivalis aqua, ex ſylvarum montibus collibusque in agros, valles & Salam rapit. Quædam hujus ligni pars, ad conſtruenda componendave ædificia, aptatur, vegetioribus ſalicis vel betulæ ramis, funis inſtar contortis, in faſciculos pontis navigalis forma, combinatur: quos faſciculos Bau-Flöſſe nominant, & ad remotiora loca à Sala flumine venales vehuntur: altera vero pars, ad coquendos cibos & fornaces calefaciendas, in partes minores, quas Flöß-Scheit appellare ſolent, dividitur, Salæ fluvio injicitur, & ſenſim à flumine ad varia loca propellitur: reliquum ligni, carbonarii, die Kohlbrenner / coacervant in ſylvis, luto tegunt, & in carbones exurunt, ut fuſioni metallorum, pharmaceutico uſui & domeſtico inſerviat. Hæc ligni copia tanta ac talis eſt, ut non ſolum Salfeldiæ, Rudolphopoli & Jenæ noſtræ, largiſſimum cumulum ſuppetat; ſed etiam Numburgum, veteribus Novemburgum, Leucopetra, Martisburgum atque Hala, præclaræ urbes, hac ligni abundante copia fruantur.

§. 9. Ex arboribus, quæ bene virent,

rent, & pice tument, *pix* elicitur: cujus optimos grumos, formicæ ſylveſtres in terram deferunt, colliguntque in acervum. Hic picis cumulus, ſæpius quatuor pedes ſub terra latet, quem ſubterraneus calor ita fovet, ut in maſſam confluat, & volatiliores humidioresve particulas expellat: qui in fruſtra magna, ex profunda terra eruitur, à mulierculis ruſticorum *pro thure venditur*, & *thus Thuringorum* appellatur.

§. 10. Mirabilis eſt AGRORUM fertilitas & frumentorum proventus, quamvis campi montibus, ſylvis, vineis, vallibus & pratis interjecti ſint. Imo in quibusdam montium radicibus & jugis, tales agri ſunt, ut equi cum tauris vix arare poſſint. Non contemnenda eſt, in HORTIS olerum, pomorum, pyrorum, ceraſorum, prunorum, milii &c. largiſſima ubertas, & animalium, quæ ad cibos apta ſunt, haud exiguus numerus: quibus fit, ut Jenæ rerum, quæ ad victum pertinent, pretia, multo minora ſint, quam in aliis urbibus & Germaniæ Academiis.

§. 11. In VALLIBUS & PRATIS quadrupeda paſcuntur & anſeres. VI-

NEÆ uvas proferunt, ex quibus vinum fit, de quo in adjecta, *de Vino Jenenſi* ad illuſtrem G. W. WEDELIUM Epiſtola, ſuſius agam.

§. 12. *Hæc agri noſtri mira varietas, loci amœnitas dici meretur*, quam SALA flumen & ceteri RIVI jucundiorem reddunt. De amœnitate, quæ circa Jenam eſt, dudum *Johannes Stigelius Lib. III. & V. Poematum* cecinit:

Hinc, tua ſi piguit pridem bona noſſe, futuro
Tempora læta tuum proſpice JENA decus.
Valle jacens ima, per apricos vinea montes,
Regna metens fauſti nominis omen habes.
Legit in hoc etiam Chriſtus præſepe receſſu,
Unde ſonet vero gloria vera Deo.
Hos quoque lecta Deo eſt per amœnos vinea montes
Elufis uvam frugibus unde legat. &c.

Et in *eodem libro*, in *Proſopopeia Volucrum* de ſylvis noſtris:

Qui nemora hæc tranſis & culta vireta Viator,
Atque hæc herboſi cana ſalicta ſoli.
Garritusque audis avium, linguasque ſonoras,
Et ſparſum docto gutture dulce melos.

Con-

Contemplare animo, quid ſimus & unde volucres,
Hinc aliquid mentem quod juvet eſſe poteſt.
Vivimus immunes curarum & neſcia culpa.
Turba pia volucres innocuumque genus &c.

Ad collegam ſuum Lib. III. ſcribit:

Per varias rupes, per tot ludibria venti
Sperata, montis Victor in arce ſteti.
Et gaudens patria theſauros cernere terra,
Subjectas oculis ſum licitatus opes.
Theſſalia miretur, miretur Itala Tempe
Ebria pegaſeis Muſa Maronis aquis.
Pax modo non deſit, frugalis candida vita
Hic mihi, & hic Muſis non aliena domus.
Hic ego Pegaſeas Chriſti ſervire Camœnas:
Hic faciam numeris aſtra ſonare meis.
Quod ſi etiam mecum mî Victorine fuiſſes.
Jam poterat penitus JENA placere Tibi.

Omitto aliorum Verſus & Epigrammata conſulto.

§. 13. Hæc *de ſitu & natura agri Jenenſis* proferre volui, quamvis hoc caput, ad foſſilia & minerale regnum minime pertinere arbitrentur alii. Cum vero foſſilia & mineralia in agro lateant, de agro,

 in

in quo reperiuntur, quædam dixiſſe, haud abſurdum & inconveniens fore putavi.

CAPUT. II.

DE
SALUBRITATE AERIS JENENSIS.

§. 1.

Cum hactenus quidam, de Salubritate Aeris noſtri dubitaverint, cauſa fuit, cur in *hoc foſſilium libro*, aerem Jenenſem ab inſalubritate vindicem. Quia vero ad inſtitutum meum non pertinet, obiter & breviſſime de aere agam. Ut autem aeris noſtri temperatiſſima ſalubritas evidentior probari poſſit, qualitates aeris noxii varias, & ſalubri noſtro aeri contrarias, paucis recenſebo, ita, ut ex contrariis juxta ſe poſitis, argumenti veritas clarior elucefcat.

§. 2. *Humidum aerem* aquoſis exhalationibus, craſſioribus impurioribusque moleculis gravidum eſſe; aeris ætherem humi-

humiditate ſua involvere, & quaſi extinguere: craſſioribus vero particulis graviorem atque noxiorem reddere, veriſſimum eſt. Quibus fit, ut aeris elaſticitas impediatur, cutis pori relaxentur, vapores noxii per apertos poros ac pulmones interiora penetrent, ſanguini, lymphæ ac ſero commiſceantur: unde febres, gravedo, dyarrhœa ſeroſa &c. &c.

§. 3. *Siccus* contra *aër* optimos corporis ſuccos exſiccat, cutim corrugat, & reſpirationem difficiliorem reddit &c. qui etiam multorum morborum cauſa eſt. Ita etiam *calidus nimis aër* humores in vehementiorem motum rapit, fluida ſanguinis ſubtiliora ac optima, remanentibus craſſioribus noxiis particulis, conſumit, ſanguinemque ſpiſſiorem reddit: ex his virium proſtratio & laſſitudo ſumma, reſpiratio difficilis, inappetentia, ſitis immodica, obſtructiones, inflammationes, putredo, gangræna, ſphacelus & febres variæ &c.

§. 4. *Frigidus* vero *Aër* liquores corporis coagulat, à peripheria verſus interiora repellit, poros obturat, inſenſibilem tranſpirationem impedit: unde tuſſes,

ſes, raucedo, catarrhi, perniones, obſtructiones &c.

Subſiſtens & *quietus aer* ad putredinem valdè proclivis, facile corrumpitur, &, quia motu neceſſario caret, magis magisque noxia colligit & retinet effluvia: quod virulentum ac peſtiferum miaſma, corpori noſtro cum aere ſe inſinuat, & innumera mala ſuſcitat.

§. 5. *Motus aer* & *temperatus*, qualis in agro jenenſi eſt, vapores noxios & effluvia, quæ nos ambiunt, diſſipat, calorem temperat, faciliori reſpirationi inſervit, &c., & ſic ſanitati optime convenit, illamque conſervat. *Quod vero aer jenenſis motus & temperatus ſit, in ſequentibus* §. *paullo fuſius probabo.*

§. 6. In agro noſtro montes præaltos & valles profundas eſſe, præcedens docuit caput. Conſtat quidem inter omnes, in profundioribus, & à montibus clauſis vallibus, aerem multo graviorem & corruptiorem eſſe, quam in montibus & agris planis, partim ob longiorem à ſummo cœlo in vallem imam aeris conum, vel columnam majorem, quæ columna, quo longior, eo gravior eſt, partim ob humi-

dita-

ditatem, frigus & motum aeris ſublatum, quia ventis aditus non patet, ut effluvia putrida diſpergant.

§. 7. Longe aliter autem ſentiendum, de vallibus noſtri agri, montium jugis haud clauſis, ſed apertis, ita, ut ventis tranſitus concedatur: quarum inſignior illa, in qua celeberrimæ Academiæ Jenenſis Sedes eſt, quæ verſus quatuor mundi plagas, ſatis ſpatioſas aperturas habet, per quas venti urbem adſpirant, nempe: *Eurus* ab oriente Sole, per campos Zwetzenſes, Cunizenſes, Lobſtadtenſes, Leroſchenfeld / prata Lobſtadtenſia &c. atque Inſulam: *Zephirus* ab Occidente per varia montium ſpatia & vineas: *Boreas* ſ. *Aquilo* à Septentrione, per vallem ſat amplam das Mühl-Thal / agros, ac hortos urbi proxime adjacentes: *Notus* denique à Meridie, per oppidorum Lobdæ & Calæ, pagorumque agros, ac paradiſum majorem & minorem. His accedit, quod venti ad montes ſæpius allidant, colligantur, & ſic unita vi fortius urbem perflent.

§. 8. Hi venti ſinguli, vel obſtantibus montibus impingentes, effluvia noxia opti-

optime diſpergunt & ſecum rapiunt: quibus ſublatis, aer purior atque ſalubrior fit; quem aeris motum, ſenſim atque ſenſim auget Sala fluvius: quod in ſequenti III. Cap. §. 4. experimento quotidiano probabo, variaque effluvia ex aere rapit atque propellit. Quid obſtat, cum JO. SCHREYERO dixiſſe: *Aquam ventorum materiam eſſe.* Id quod experimento phyſico demonſtrari poſſet evidentius. Jam patet ex præſuppoſitis & conceſſis §. 5. *temperatum & ventilatum aerem*, qualis Jenenſis eſt, §. 7 & 8, *reſpirationem faciliorem reddere, & ſic per conſequens phthiſicorum pulmonibus perquam ſalubrem eſſe.* Ulterius inquirenti, eo perſpectior adhuc erit aeris noſtri ſalubritas, quo diligentior eſt in inquirendis aeris corrupti damnis & naturâ: quod non ſiccus ſit nimis, neque humidus, frigidus aut calidus, de quibus ſupra.

§. 9. Hæc, cum jam ratione probata ſint, provoco ad experientiam. Anno quidem MDLXXVIII, Jenenſium Muſarum Sedes ad Salfeldiam Urbem transferebatur, ob metum peſtis circa Jenam graſſantis: quæ peſtis tamen, ſi veterum hiſto-

hiſtoriis fides habenda, Jenæ non ſæviit, nec fuit. Manſiſſet hæc Salfeldienſium urbs, Chori Apollinei domicilium perpetuum, ob urbis amplitudinem regionisque amœnitatem, & quod aër etiam ſalubris eſſet; ſed, cum quidam Studioſorum, in petulantiam inciderent, & male nominata verba in metallicos conjicerent, quorum tum temporis copioſior numerus Salfeldiæ erat, ut ferè DCCC numerarentur, metallici rapiebantur in furorem, ita, ut omnem occaſionem, vindicandi injuriam, quærerent: quibus factum eſt, ut Studioſi æque ac metallici, noctu gregatim per plateas armati incederent. Studioſi inſtructi gladiis erant, metallici contra ſecuribus & malleis metallicis. Quoties Studioſorum numerus metallicos offendebat, gladiis & ſecuribus ita ſe cædebant, ut ſemper vulnerati aut mortui in plateas procumberent. Cum itaque duos acerrimos hoſtes, in una eademque urbe, ſine cæde & tumultu cohabitare, impoſſibile eſſet, Academiam in priorem urbem, Jenam puta, transferendi ratio cadebat in deliberationem: quæ translatio facta eſt anno ſequenti 1579. die 9. Martii. §. 10.

§. 10. Notatu dignum eſt, quod ſua memoria accidiſſe, optimæ fidei, famæ ac eruditionis Viri, JO. GUILIELMUS BAIERUS, *SS. Theol. Doct.* & JOAN. JACOB. BAIERUS, *Philoſoph. & Med. Doct., in Academ. Altdorfina Profeſſores, Fratres germani, Rerum naturalium ſolertiſſimi Inquiſitores, Fautores omni obſervantia colendi*, mihi retulerunt, peſtem Apoldæ & circa totam Jenam, imo in pago Cluſwiza, ſæviſſe; ad Jenam urbem vero non perveniſſe. Et, quod maximum eſt, illuſtro GEORGIO WOLFGANGO WEDELIO, *Med. Doct. Conſiliario Cæſareo, Jenenſium Hippocrate, & Præceptore ſumme deveneraudo*, teſte, ex locis peſte infectis quidam adveniens, & peſte laborans æger, clam per aliquot dies in urbe Jena commoratus eſt, nullo ad ſentiente, ſuſpicante aut peſte corrupto, Tantum obiter ad probandam aeris ſalubritatem.

CA-

CAPUT III.

DE AQUIS MINERALIBUS MEDICAMENTOSIS ET CURIOSIS.

§. 1.

AB aere ſalubri, ad Aquarum largam copiam, quâ Sapientiſſimus Naturæ Artifex, Deus, agrum noſtrum egregie locupletavit, progreſſum facio.

§. 2. SALA fluvius, magnitudine conſpicuus, in monte Pinifero, vulgo Fichtel-Berg/ oritur, & ex fonte exiguo promanat: qui, dum multas urbes & vicos præterlabitur, & ductu flexuoſo profluit, varios amnes & torrentes abſorbet, quales ſunt:

Wieſenthavius inter Ziegenrüccam & Salburgum:

Selbiza prope Lobenſteinium:

Loquiza infra Meichichtam:

Schwarza inter Salfeldiam & Rudolphopolin, vulgo Rudolphſtadium, ad pagum Schwartza:

 Aru-

Arula vel *Orla* apud Orlamundam oppidum:

Roda prope Rotenſteinium:

Leutra vel *Leitra* in ſuburbio Jenenſi:

Gembda haud procul à pago Weni-nigen-Jena:

Ilma infra Camburgum apud Heringam:

Gyſella & *Clia* Martisburgi:

Salza Saltzmundæ:

Schlemiza Frideburgi:

quibus abſorptis fit, ut Sala, quo longius volvitur, eo major & profundior fiat, ut non ſolum piſcatorum lintres, trabes ad conſtruenda ædificia, Floß-Bau-Höltzer/ (quod in Cap. I. §. 8. fuſius commemoravi) & afferes; ſed etiam naves minores vehat, quibus Halæ Magdeburg. Sal, ibi coctum, & emptum in diſſita loca portatur.

§. 3. Flumen hoc, agrum noſtrum per medium dividit, & fluxu haud celeriori progreditur: ante loca vero, in quibus ad colligendam augendamque aquam, obſtacula quædam poſita ſunt, vulgo das Weehr/ ut molendinas majori vi atque impetu moveat, tanta incredibili levitate fluit,

fluit, ut oculis vix judicari poſſit. Hic fluvius inter pratum amœnum, das klei-ne Paradieß/ & locum ſpatioſum, die Land-Veſte/ in duo brachia dividitur: quorum unum recta via, verſus pagos Cambsdorff & Wenigen-Jena / profluit; cui brachio longus ſaxeus pons impoſitus eſt, qui pagum Cambsdorff & Jenam conjungit: alterum vero, ſuburbium Jenenſe tranſit, molas verſat, Leutram amnem, ex urbe fluentem, recipit, & è regione pagi Wenigen-Jena cum priori brachio jungitur. Illud ſpatium, quod duobus fluvii ramis incluſum eſt, Inſula, die Inſel/ appellatur.

§. 4. Non procul à Numburgo urbe, (Veteribus Novemburgum & Neuenburg dictum.) Sala in gyrum flexuoſum & tortuoſum ducitur, ita, ut ad ripas valde allidat, aeremque vehementer commoveat, & ſecum rapiat, inque gyrum verſet: quibus fit, ut nimbi, imprimis pluviales nubes majores, ſi ſupra hunc gyrum veniunt, rumpantur, inque Salam & agros decidant. Hic Salæ locus, ob vim tempeſtates diſrumpendi, die Wetter-Scheid nominatur, & urbs, die

Naumburg an der Wetter-Scheid: quam aeris commoti vim, ab aquæ tortuoſo fluxu, & ad ripas vehementiori alliſu, ortam, ignoraſſe videtur GROITSCHIUS, quando in libro *de Salæ fluvii deſcriptione*, MIRAM NATURAM appellat.

§. 5. Hujus fluvii inæſtimabile commodum, quotannis in accolas redundat, dum non ſolum aerem puriorem reddit, molendinas, molas ferrarias, metallicas Puch-Wercke / conflatorias Schmeltz-Hütten / officinas Smaldi Blau-Farben-Wercke / pulveris pyrii Pulver-Mühlen / fullonicas, politorias, &c. verſat, & officinis, ad hunc fluvium poſitis, Aluminatoriis, Vitriolicis, tinctoriis &c. magnum commodum affert, multaque onera vehit, prata & paſcua irrigat, ſed etiam numeroſos piſces alit, nempe:

Salmones, quos olim eximiæ magnitudinis, circa Salfeldiam piſcatores piſcati ſunt.

Coracinos:

Lucios: quales XVIII. ad XX. pond. ceperunt. Lucium vero XXV. pond. *Mei-*

Google

Meichuchtæ non procul a Salſeldia captum eſſe, teſtantur veterum Scripta, imprimis *Sylveſter à Lieben in Manuſcripto ſuo*, cujus nomen *Salfeldographia*.

Mullos:

Gobiones:

Carpiones: quorum nonnulli capiuntur, qui ova & lactes ſimul gerunt:

Truttas:

Turdos, ſive *Gobiones fluviatiles*. Horum piſcium abundans copia in Sala occurrit, imprimis vero Salfeldiæ, quæ talis ac tanta eſt, ut in varia loca vehatur.

Cobites barbatas, vulgo Schmerle:

Cobites aculeatas, vulgo Stein-Beiß:

Thymallos:

Bdellas, apud Salfeldiam, fluvium ubique occupantes:

Fundulos:

Percas:

Rubellos, vel *Rubiculas:*

Merulas lacuſtres:

Alburnos:

Muſtelas ſive *Murenas*, vulgo Aalraupen, quamvis rariſſime: quæ non

procul à Salfeldia, ſub petra quadam *Obernziæ* M DCXXI fuêre deprehenſæ.

Anguillas: de quibus memorabile eſt, quod mihi piſcatores, ruſtici, metallici ac cives Salfeldenſes narrârunt, quod cum lutra in hoc flumine, inter pagum *Obernizam* & *Weiſchwitzam* coitum celebrent: quod, an veriſſimum, & quomodo fiat? hactenus obſervare non potui.

§. 6. Sala in Salfeldenſi regione, præ jenenſi aliisque, multo majori piſcium copia ſcatet, & piſces jam commemoratos, magno cum fœnore piſcatoribus præbet: quare, pace B. Lectoris, paululum extra limites vagari liceat. *Propter hanc piſcium, in Salfeldenſi regione abundantem copiam, illos duos piſces, quos celebris Salfeldia urbs, in inſigniis ſuis oſtendit, in inſignia poſitos eſſe, conjicio.* Quam opinionem confirmare videtur ſtatua lapidea, à majoribus in murum Templi Salfeldenſis poſita: quæ virum, pileum manu tenentem, altera vero manu piſcem, referebat. Poſtquam vero tot ſecula aëris tempeſtatumque injuriis expoſita ſteterat, jam ex mu-

muro in cœmiterium decidit atque fracta eſt.

§. 7. Hanc ſtatuam lapideam, piſcatoris, piſcem cum depoſito pileo tenentis ac offerentis, imaginem repræſentâſſe, probabiliter conjicio (1.) quia piſcatoribus à multis ſeculis, à Senatu Salfeldenſi, in Sala flumine certi piſcandi fines poſiti ſunt: quorum primus eſt, ad pagum Tauſchwitz infra Caulsdorfium, ubi figura crucis petræ inciſa conſpicitur: alter autem finis, prope pagum Schwartza/ ubi ingens lapis in flumine erectus eſt. (2) quia ſingulis annis, (quod adhuc etiam fit) ſtato tempore, nempe die Lunæ poſt Dominicam Lætare, coram Senatu veniebant, & juramento (vulgo corporale dictum) fidelitatem & obedientiam promittebant. *Fidelitatem*, quod alios non juratos piſcatores, ad piſcandum admittere nolint, quodque piſces non aliò, nec carius vendere velint. *Obedientiam*, quod Senatui, quoties huic lubitum fuerit piſcari, omnes piſces Salfeldiæ in forum piſcatorum, auf die Fiſch-Bäncke/ venales proferre, & ſecundum illud pretium, quod à Senatu præſcriptum erat, vendere ve-

ſint. Alii contra hanc ſtatuam, viri cujusdam, una manu pileum in Vogtlandiam, altera vero halecem in Thuringiam, projicientis effigiem eſſe, credunt. Sed cum fines in urbe non ſint, neque prope eam, halecis & pilei jactus nimis longus foret. Hæc hactenus ex antiquitate obiter.

§. 8. Præter piſcium abundantem copiam, fluvius hic æque ac Schwarza amnis, *Aurum* vehit, de quo ſuo loco agam. Accolarum ex hoc flumine commoda, cum tanta atque talia ſint, non levia etiam damna, quotannis hujus fluminis facilis exundatio, agris inferre ſolet: quæ inundationes tales fuêre, ut pontes, & domos huic flumini proximas everſerint, confer *Rivaudri Chron. Thuring.* & M. Adrian Beiers *Geograph. Jenenſis*, aliique libri. Præterea quod ſæpiſſime homines incauti, in hanc aquam præcipitentur.

§. 9. Omitto reliqua, quæ de Sala commemorari poſſent, v. gr. *Quod Druſus Romanorum Dux, ad Salam occiſus ſit.* de quo conferatur *Strabo*, & *Conradus Celtes, de ſitu & moribus Germanorum*, qui hanc cladem ſequenti verſu complectitur:

Et

Et Sala qui Druſi geſtat præclara trophæa.

Sic etiam conſulto negligo reliquos verſus, & alluſiones variorum autorum: qualem apud *Winſtrupium Lib. III. Epigr. p. 336.* legere mihi contigit, & ſequens eſt:

Extra Jenam Sala: Intra Jenam Salus,
Sala Salam fluit extra Jenam nocte dieque:
Eſt intra Jenam nocte dieque Salus.
Sunt Jenæ multi juvenes, qui nocte dieque.
Potant, & dicunt, ſæpe bibendo, Salus.

cum ad Hiſtoriam Naturalem minime pertinere exiſtimem, & in variis libris occurrant.

§. 10. SCHWARZA *amnis* non procul à Scheibe & vico Stein-Heide profluit, Arcem Schwarzeburgicam alluit, inter Salfeldiam & Rudolphopolin ad pagum Schwartza, Salam influit. Hic amnis non tam limpidam & perlucidam aquam vehit, quam Sala; ſed multo nigriorem, quare Schwarza vel Schwartze/ quod Germanis nigrum eſt, appellatur.

§. 11. Commoda hujus amnis ſunt, ut verſet molendinas, paſcuis & pratis largam aquam ſuppeditet, piſces nutriat &c.

 Præ-

Præter hæc commoda, multum auri vehit, & Sala flumine multo copioſius, ita quidem, ut plurimi hominum, aurum illud, quod in Sala reperitur, ex Schwarza cum aquis in Salam delatum eſſe, putent. Cui opinioni, ſententiam meam ſubſcribere non poſſum, quia in Sala, ſupra Schwarzæ in Salam influxum, aurum inveni, quamvis multo parcius. Quid de auro hoc dicendum, in *Capite de Metallis* proferam.

§. 12. ORLA *rivus*, **die Orle** / prope Orlamundam in Salam labitur, paucos piſces alit, & parum ochræ vehit. RODA *amnis*, Rodam, urbem minorem per medium dividens, molas malleorum ferrariorum verſat, demumque apud **Roſenſtein** Salam influit. De his non habeo, ut multa dicam: quare eos prætereo.

§. 13. LEUTRA *rivus*, incolis **die Leutter** vel **Leiter** / ex duobus fontibus, nempe, ex *Fonte Mali Bonique ominis*, vulgo **der Hunger-Born** / & altero **der Naſen-Born** / in valle **Mühl-Thal** oritur. Hic amnis, ex hac valle profluens, molam papyrariam & reliquas molas verſat, inque duo brachia dividitur: quorum

rum *minus & rectum* verſus Lotters-Born/ vulgo D. Luther-Born/ profluit, portamque minorem, vulgo das Pförtgen hinter dem Gelben Engel/ præterlabitur, & deinde Salæ fluvio commiſcetur: *ſiniſtrum ac majus* contra brachium, urbem Jenam, & in illa plateas, die Johannes-Leuter & Saal-Gaſſe/ tranſit, & in Suburbio vor dem Saal-Thor/ cum Salæ ramo ſiniſtro jungitur.

§. 14. Platea St. Johannis, quam hæc aqua primum influit, cum acclivior ſit cæteris plateis, ex ea facillimo negotio, aqua in omnes plateas & forum duci poteſt, ut ſtercora & ſordes glaciemque, per hyemem in plateis congelatam, inque fruſta cæſam, ſecum in Salam rapiat; aut, ſi incendia orta ſunt, ut extinguentibus largam aquæ copiam ſuppeditet.

§. 15. Exundatio hujus aquæ crebrior eſt, quia nubium rupturæ, à montibus factæ, ſæpius hunc rivum influunt, quarum aquæ, Leutram mirum in modum augent, conferatur Cap I. §.6. item M. Adrian Beiers/ *Geographus Jenenſis pag. m. 131. &c.* CIↃIↃCXIII. die XXIX. Maji, Aquæ INUNDATIONIS VINARIENSIS,

SIS, vulgo die Weymariſche Sünd-Fluth / in noſtram leutram fluxêre, non ſine maximis Jenenſium damnis, vide *Beierum* l. c, & alios hiſtoricos.

§. 16. Explicabo obiter puellarum, de hac aqua, vim ocultam & ſuperſtitioſam. Puellæ, primo Feſti Paſchatis die, ante ſolis ortum, urceo aquam ex hoc rivo, & quidem contra fluxum, hauriunt, hauſtamque diligentiſſime ſervant: cui aquæ id tribuunt, quod per totum anni ſpatium, putredini atque corruptioni non obnoxia ſit, faciem formoſiorem reddat, & ſponſi futuri imaginem puellis repræſentet, tanquam in ſpeculo. Quamvis non concedam, quod hæc aqua mineralibus particulis ita imbuta ſit, ut corruptionem totius anni ſpatio impediat. Is tamen non ſum, qui neget, aquam hanc in primo veris tempore hauſtam (non ſolum Paſchatis die ante ſolis ortum, quod puellæ putant) majori particularum mineralium copia impragnatam eſſe, quam in æſtate & autumo: quia glacies, aquæ ex ſubterraneis ductibus effluxum multum impedit, & nix, montes terramque tegens, minerales exhalationes non parum intercipit ac

ſup-

ſupprimit: quibus fit, ut minerales vires, in aqua per hyemem copioſiores colligantur, quam in æſtate (quia in æſtate terræ pori, ejusque ductus aperti ſunt) ſic ſordes faciei melius abſtergat & aliquatenus putredini reſiſtat. Num vero ſponſorum faciem, hæc aqua in urceo referat aut exprimat? aliorum ſit judicium.

§. 17. GEMBDA rivus, prope pagum Wenigen-Jena/ in Salam labitur. Vis medica & mineralis, quæ in hoc rivo eſt, tanta deprehenditur, ut *omnes ſcabie laborantes*, ſi in hac aqua nudos ſe laverint, *virtute ſua medica tutiſſime* ſanet. Hujus etiam meminit ſæpius laudatus *M.* Adrian Beier *in Geographo Jenenſi, pag. 440.* Experimenta vero certiſſima, *Viri præclari* JO. GUILIELM. BAIERUS, *SS. Theolog. D.* & JO. JACOB. BAIERUS, *Phil. & Med. D, Profeſſores Altdorffini, ſupra laudati*, mihi commemorarunt. Hanc aquam, agri Jenenſis incolis, in curanda ſcabie, commendo, quæ etiam in vere multo efficacior eſt, quam in autumno, ex rationibus, de Leutræ viribus, dictis, quod quilibet ſcabioſus,

ſus, ſine ſumptibus & vitæ periculo experiri poterit. Præterea muſcum, longo tempore, topho obduet, de quo ſuo loco.

§. 18. FONS PRINCIPIS, vulgo der Fürſten-Brunne/ non procul à pago Wöllnitz ad collem Hayn eſt. & varia nomina habet, nempe: der Peinicken-Born/ der Hayn-Born/ der Wöllnitzer-Born. Animus non eſt, hæc varia nomina inquirendi, ſed, cum *à potiori ſemper fiat denominatio*, & Principis nomen uſitatiſſima appellatio ſit, eam retineo, rejectis reliquis.

§. 19. Cur vero hic fons Principis nomine ornatus ſit, id cauſa eſt, quia JO. FRIDERICUS, *Saxoniæ Elector*, in venatione apud hunc fontem commoratus eſt, quam ob rationem *Jo. Stigelius Lib. V. Poematum*, in hunc fontem hos verſus cecinit:

Fontis ad hujus aquam frigus captabat opacum
Saxoniæ Elector, Myſtaque Chriſte tuus.
Tu fons juſtitiæ vere fons vive ſalutis,
Saxoniæ ſalvos Chriſte tuere Duces.

& *idem Poeta* de hoc fonte & ejus regione, in eodem *Libro* canit:

Fons

Fons exiens amœno vallis angulo,
Umbras meo gratas miniſtro Principi,
Lymphæque garrientis opacum gelu.
Venator huc ſylvis reverſus arduis,
Cum vitat æſtum & auram captat mobilem.
At ille mi nomen relinquit inclytum
Hoſpes meus, Deum colit qui firmius,
Quàm fontis ulla urget Lymphas perenni-
tas.
Da Principi pacem Deus, da civibus,
Ut illo ad fontem prælucente ſit via
In ſempiternam unde exilit vitam liquor.

§. 20. Hic ſons omnia injecta corpora, ligna, lapides, conchilia, plantas &c. topho ſuo ſenſim obducit, & denique poſt multa tempora in lapides mutat. Modum incruſtandi & tandem petrificandi, qui in hujus generis aquis obſervatur, ſat ſcite explicavit *Vir clariſſimus* JO. JACOBUS BAIERUS, *ſæpius laudatus, Fautor, & cum Altdorfii commorarer Hoſpes, ſtudiorumque meorum curioſorum Promotor, multum colendus,* in *Oryctographia ſua Norica* p. 49. 50. & 51, ad quam curioſum Lectorem remitto.

§. 21.

§. 21. FONS LAUTER-BORN/ vel Lotter-Born/ vulgo D. Luther-Born/ ante portam minorem, vulgo das Pförtgen hinter dem Gelben Engel/ ſitus eſt, qui, nomina Lauter-Born/ corrupte Lotter-Born/ à pelluciditate atque puritate, Leuter-Born à Leutra præterlabente, habet. Minus recte vero D. Luther-Born appellari vult M. Adrian Beier loco citato; quod etiam verſus docent. Hic fons claram effundit aquam, dulcem atque ſalubrem, & olim à civibus magni æſtimabatur. Jam vero rariſſime purgatur, cum tamen fontis antiquitas, & aquæ ſalubritas, purgationem maxime mereantur. Verſus lapidi inſculpti, jam vero à longa ætate, quæ omnia corrodit, extincti, ſequentes ſunt:

Limpidus hic ſcatet & gelidis pellucidus undis,
Fons, ſua cui bonitas nomen habere dedit.
Purus enim tenuem, quâ nulla ſalubrior, undam
Alnorum viridi tegmine ſeptus, agit.
Vinitor hanc, Civisque frequens bibit urbis Jenæ,
Confectus morbis hanc ſitit æger aquam.

A. O. R. CIↃIↃLXXVIII.

quos

quos verſus ab *Andr. Ellingero*, ***Med. Doctore*** & *Profeſſore Jenenſi*, compoſitos eſſe, M. Adrian Beier l. c. putat.

§. 22. FONS MALI BONIQUE OMINIS, vulgo der HUNGER-BORN/ in valle Mühl-Thal oritur, inque Leutram profluit. De hoc fonte conferatur *Summe Reverendi* JO. GUILIEMI BAIERI, *Theologi*, *Philoſophi*, *Mathematici & Rerum Naturalium Inquiſitoris, optime meriti, acutiſſimi, ac feliciſſimi, Fautoris plurimum devenerandi.* Diſſertatio *de Fontibus annonæ difficultatem portendentibus*, vulgo Hunger-Brunnen/ *Altdorfi Noric. 1709. pag. 7. 8. §. 4.* Cum vero hæc Diſſertatio non in omnium manibus ſit, ejus verba huc transferam: *Ad Jenam Thuringiæ*, inquit, *vallis eſt verſus occidentem ſolem, à frequentibus, quas continet, molis nomen ferens,* (das Mühl-Thal) *ceterum præruptis ab utroque latere montibus cincta. Hæc etſi nunquam aquis deficit, quæ molarum oppidique ſerviant uſibus, (nam & rivum perennem & fontanas per canales aquas miniſtrat) tamen aliquando peculiares ex imis montibus aquarum venas ducit, quas*

C ſæ-

ſæpius contemplati ſumus ſiccas, nunquam autem manantes obſervare licet, niſi cum vel caritas frugum imminet, vel inſolitos nimbos ſubito dehiſcens nubes effuderit, quod aliquoties in ea valle noſtra memoria contigit. Meminit hujus rei quoque diligentiſſimus M. Adrianus Beierus *in Geogr. Jenenſ. Cap. XXIV. p. 391. ſed præſagium caritatis non tam in fluxu, quam ariditate fontis ponit.* Der Hunger-Born (ait) im Mühl-Thal wird von denen gemeinen Leuten alſo genennet/ weil er unterſchiedlich ausfleuſt/ bald ſtarck bald ſchwach/ und bedeutet bald ein fruchtbahres Jahr und wolfeile Zeit/ mit ſeinem ſtarcken/ bald aber ein Miß-Jahr und theure Zeit/ mit ſeinem ſchwachen Ausfluß/ oder gäntzlichen Abgang. *Quæ deſcriptio uti famæ popularis conſtantiam ſatis adſtruit, ita facile nos inducit, ut credamus, confudiſſe auctorem fontes fatidicos cum fonticulo alio in eadem valle continue extante, quem iſtiusmodi mutationes ſubire novimus, pro anni temporum varietate, ſed ſine ullo, quod homines inde capiant, omine. Ipſi ſane fontes famelicoſi, nobis ab incolis rerum peri-*

tis

tis monſtrati, plane non fluunt, præterquam in caſibus illis, quos diximus. In hac docte atque concinne elaborata diſſertatione, plures alii, hujus generis, fontes, ex diverſis mundi regionibus recenſentur, earumque cauſæ inquiruntur.

§. 23. Præterea alios NOVOS FONTES, qui aliquando aquam largiſſimam fundunt, & poſt aliquot dies, ſeptimanas aut menſes exareſcunt. Talis *novi fontis* mentionem facit ſupra laudatus JOH. GUILIELM. BAIERUS in Diſſertatione, *De Fontibus annonæ difficultatem portendentibus*, vulgo Hunger-Brunnen / ubi *Cap. II. §. 4. pag. 13.* inquit. *Vidimus nos Anno 1698. prope* Jenam *Thuringiæ, fontem novum, poſt pluvias diuturnas è radicibus montis vitiferi magno impetu ſcaturientem, & quidem interjectis jam tum pluribus diebus ferens. Fluxit inde per duas circiter ſeptimanas, & effuſa aquarum, quas continebat, vi haud modica, rurſus exaruit.* Hujus generis fontes, plerumque hyemem nivoſam & ver pluvioſum ſequuntur, & propter nimiam humiditatem agrorum, annos humidos atque

ſteriles vulgo naſſe und unfruchtbare Jahre indicant. Hoc clariſſime explicat idem *Baierus* loco citato, cujus verba huc transferam: *Neque vero* (inquit) *etiam morari nos debet, quod forte aliquando ſub initium veris aut æſtatis non admodum humidæ, prorumpant & annonæ penuriam indicent hujusmodi fontes. Si enim ſaltem hyems ultra modum nivoſa vel pluvioſa præceſſerit, facile jam tunc & ſufficiens his fontibus unda colligi potuit, & ſegetes adeo corrumpi, ut incaſſum abeant veris & æſtatis beneficia. Similis reſponſio dabitur, ſi quæras, cur nonnunquam poſt pluvias demum, inque media ſerenitate, prodeant iſti ſterilitatis nuncii; quæ res maxime ſuſpenſos tenere ſolet homines plebejos. Nempe ſicut æſtus ſolaris penes nos non tam vim ſuam exerit tempore ſolſtitii, cum ſol eſt altiſſimus diesque longiſſima, quam poſtea, cum tellus diuturna radiorum vibratione jam ſatis incaluit: ita fontes illi novi haud prius erumpunt, quam aquis ſibi debitis non modo in terram effuſis, ſed & ex tot venulis intra unam cavernam congeſtis, ac denuo iſtas loci anguſtias eluctatis, quæ profecto non*

exi-

exiguum temporis ſpatium depoſcunt. Hactenus Clariſſimus *Baierus.*

§. 24. De *Fontibus* Hunger-Brunnen/ aut *novis*, ſentiendum, quod naturales ſuas cauſas habeant: non vero miracula Dei ſingularia ſint, quod hactenus multi Rerum Naturalium ignari ſtatuere, & adhuc credunt. Superſtitioſum etiam eſt, dixiſſe, tales fontes, bella inteſtina, magnatum mortes, peſtem, aut aliud malum præſagire. Superſtitioſum exemplum & fraudis haud vacuum, narrat Albinus in der Meißniſchen Berg-Chron. pag. 79. de fonte quodam, ad oppidum Miſniæ Lommitzſch/ quod glandes, triticum & avenam protulerit, ſi fertilis annus futurus fuerit; ſi vero bella, ſanguinem & cineres. Quæ vero ſuperſtitio atque fraudes ceſſarunt, poſtquam HENRICUS *Imperator*, accolas ad Chriſtianam religionem duxerat. Et quamvis tale quid eveniat, tamen naturalis cauſa adeſſe poteſt: quale exemplum *Suſati*, in Gueſtphalia noſtra, videmus, ubi ſingulis annis, LACUS quidam in urbe, vulgo der KOLCK/ in ultima æſtate, vel primo autumno plane deficit, in hyeme nivoſa, aut vere plu-

vioſo redit, & cum aqua *glandes*, *folia quercus, alni, fagi &c.* aliquando adfert. De hoc Lacu relatum habeo, quodcum *Fluvio* **die Neune** (qui 2 milliaria ferè ab urbe, per ſylvam fluit:) exareſcat, & redeat: ubi facile fieri poteſt, ut glandes & varia folia, ab arboribus dejecta, ſecum rapiat, inque urbem noſtram, per occultos ſubterraneos ductus, vehat.

§. 25. Mirabilis eſt FONS **der Tieffe Brunne** / qui inter Dornburgum & Camburgum in via, qua itur ad Numburgum, ad ſiniſtram, in conſpectum venit. Hic fons ex alto monte, quem Sala fluvius alluit, aquam fundit largiſſimam. Hunc fontem, cum Sala connexionem quandam habere conjicio, quia tam alte profundus eſt, ut ad Salam maxime, ſi non infra eum, abeat. Num vero aqua ex imo fundo (quem nonnulli profundiſſimos ſubterraneos ductus penitus intrare putant) in altum aſſurgat? an in ſuperiori montis parte ſcaturigo ſit, qui per occultos ductus huic fonti aquam largiatur? nondum obſervare potui.

§. 26. Anilis fabula de hujus fontis origine narratur, quæ ſequens eſt, nempe: Quod

Quod duo Fratres Nobiles, qui in hac regione degerunt, ingenti mercurii vivi copia ac pondere, tale profundum & amplum foramen fecerint, ex quo tandem hic fons ortus ſit. Sed cum Mercurius vivus multo carior, rarior atque pretioſior ſit, ut tanta copia ematur inque terram fundatur, & lapides minime perforet atque penetret, hæc traditio facile concidit. Crediderim potius, à pyrii pulveris diſploſione & vi (ſi tum temporis hic pulvis cognitus fuit?) has petras disruptas, aut indefeſſo hominum labore, malleorum cuneorumque vi & acie, perforatas eſſe, ut arci, quæ fotaſſis hic ſtetit, aquam largiatur. Tales fontes in altiſſimis magnatum arcibus reperiuntur, quos hic non recenſebo. Sed cum etiam in altiſſimis montibus, lacus & fontes obſerventur, qui tales ſunt, ut à nemine hominum; ſed à naturá talia foramina facta eſſe, pronuncies, fontes naturales merito appellantur; non repugnabo illorum ſententiæ, quæ hunc fontem, naturalem ortum habere putat; ſed illam potius comprobo. Fontes enim naturales aquá ſcatent, illi

 vero,

vero, qui hominum labore facti ſunt, in profunditate aquas habent.

§. 27. Nolo hic recenſere, quot ſint FONTES IN URBE JENA EJUSQUE SUBURBIO, ne nimis prolixior ſim. Illud autem in genere de his dicam, quod horum fontium aquæ, aliquid calcis & gypſi ſecum vehant, quod, ſi aqua per noctem in vaſe ſteterit, aut in aheno coquatur, calx atque gypſum in fundum præcipitetur. Hæc de aquis noſtris.

§. 28. Poſſent etiam ad agrum noſtrum illi TRES FONTES SALUBRES, vulgo GESUND-BRUNNEN/ qui in Ducatu Vinarienſi, prope pagum Raſten-Berg/ in præterito ſeculo detecti ſunt. Sed cum de his peculiaris Tractatus in lucem prodierit, & à paucis frequententur, illos prætereo. Inſcriptio autem hujus libelli hæc eſt: Die in einem Triangel nahe bey einander liegende Geſund-Brunnen bey Raſten-Berg/ im Fürſtenthum Weimar. Weimar 1697. 4. ad quem tractatum curioſum lectorem remitto. Huc etiam obiter ſaltim refero LACUM CYGNEUM den SCHWANEN-SEE/ qui ad pagum Sümmern non pro-

procul à monte Eckardsbergo eſt, de quo lacu *Brun. Seidelius* cecinit: confer: *M. Steph. Ritteri Cosmographia Proſometrica lib. V. Potamographiæ pag. m. 1075.*

Progreſſi paucis ex illa paſſibus ora,
Qua jacet in pingui parva Somera ſolo,
Vidimus inde lacum, cui fecit nomina cygnus,
Is latas multo gurgite volvit aquas.
Hunc fulicæ longo complebant agmine furvæ,
Non Hyblam major copia verſat apum.
Nec tam denſato procedunt ordine, quando
Formicæ blandos depopulantur agros.
Injicimus aliquot lapides de margine lectos,
Semper apud ripas nam lapis eſſe ſolet.
Aufugit extemplo fulicarum territa turba,
Ac tanto per aquas inſonat alta ſono.
Non ſecus ac multæ currant ſuper æquora puppes,
Aut de præcipiti flumina rupe cadant.

Præter fulicas, copioſi piſces in hoc amplo lacu reperiuntur.

§. 29. Prætereo conſulto alios, in vicinia agri noſtri, lacus, cum ad agrum noſtrum non pertineant; ſed propter curioſos Hiſtoriæ Naturalis Inquiſitores, ſaltim horum mentionem facio, nempe CRATERIS THURINGIÆ, de quo *Agricola de Natura eorum quæ effluunt ex terra Lib. III. Cap. 2.* ait: *Aliquæ contra in ſe injectum abſorbent: ut Crater in Thuringia Tundorſi, qui pagus ad octavum lapidem diſtat ab Erphurdo.* & idem Autor loco citato *Cap. 3. Alii modo intumeſcunt, modo reſident: ut Crater Thuringiæ, de quo ſupra dixi, cumque eo lacum, qui eſt ad radicem montis, & creſcere & decreſcere ajunt.* LACUS DENSTADIENSIS, qui prope Dånſtåt vel Tåuſtåt eſt, de quo *Agricola de nat. eorum quæ effluunt ex terra Lib. IV. Cap. 22.* egit. LACUS SALSI, der ſaltzigen See / qui inter Srapelam & Seburgum eſt, de quo *conf. Agric. loc. cit. Lib. I.* & LACUS DULCIS, vulgo der ſüſſe See / huic proximi, de quo etiam *Agricola loc. citat.* Omitto amnes & torrentes, extra agrum noſtrum, Salam influentes, quos pag. 17. & 18. enumeravi.

CAPUT

CAPUT IV.
DE TERRIS MEDICIS ET MECHANICIS.

§. 1.

QUamvis Cap. I. §. 3. *de terra ejusque varietate* dixerim, oportunum tamen fore exiſtimo, *terrarum Mechanicarum & Medicarum in ſpecie* meminiſſe. Cum vero harum non adeo magnus numerus, & varietates diverſæ, in agro noſtro reperiantur, ex Thuringia, in qua ager noſter eſt, paucas terras huc retuliſſe placebit: & quidem illas, quæ *Veteribus* cognitæ fuere, v. gr. *Agricolæ, Kentmanno, Albino* & *Encelio.* Quod quidem eam ob cauſam, non ſolum in hoc capite, ſed etiam in ſequentibus, facere conſtitui, quia hunc tractatum *Hiſtoriæ Naturalis Thuringiæ*, imprimis tamen *Rei Metallicæ Salfeldenſis*, (& forte *Schwartzburgenſis,*) *Hiſtoriæ Prodromum* eſſe volui.

§. 2. ARGILLA inter terras Mechanicas, primum locum ſibi vindicat, cujus aptiſſima definitio apud Excellentiſſimum

JO.

JO. JAC. BAIERUM, *in Oryktographia Cap. III. pag. 12.* legitur: Variæ *Argillæ* ſpecies ex agro noſtro eruuntur, imprimis vero colore diverſæ, v. gr.

Argilla alba, quæ paſſim in figulorum fodinis occurrit,

Argilla colore cinereo, ibidem,

Argilla cærulea paulo rarior,

Argilla rubra & *purpurea*,

Argilla flava, cum aliis varietatibus in foſſis figulorum conſpiciuntur, ubi Strata coloribus inter ſe diſtincta, jucundo ſpectaculo obſervantur. Has colorum varietates omnes, in fodina argillacea, in ſuburbio Jenenſi, ante portam St. Johannis, vidi, cum *Summe Reverendus* DANZIUS, *SS. Theol. Doctor & Profeſſor*; olimque *Orientalium Linguarum optimus interpres*, ædem in horto ſuo ſuburbano extrui curaret. Non minus aliquando in aliis foſſis, diverſi colores, tanquam ſtrata occurrunt.

§. 3. Optima ſpecies eſt, quæ *figulina* dicitur, & colore *cinereo*, *albo* & *rubro* tincta, ioque variis agri noſtri locis, è terra eruitur. Formantur ex hac argilla non-

nonſolum *ollæ*, diverſæ capacitatis, *patinæ*, variæ magnitudinis & *orbes &c.* ſed etiam *fornaces*, ad calefacienda conclavia, quæ fornaces Kachel-Ofen nominantur. Impurior vero argilla cum arena mixta, laterum coctorum materia eſt, ex qua in ſuburbio hinter dem Fürſten-Keller/ aliisque in locis, lateres & tegulæ coquuntur. Medicorum uſus, abſorbendi & exſiccandi, non tam frequens eſt.

§. 4. BOLUS RUBRA, in agro noſtro nondum reperta eſt, quantum ſcio. Interim tamen ex vicinia huc referam *Medullam Rochlicenſem rubram, mollem, ſaxorum, qua homines magno cum fructu, loco Boli armenæ, utuntur*, vid. *Kentm. Nomencl. fol. 6. n. 10.*

§. 5. RUBRICA FABRILIS ad pagum Rotenſteinium, in terra deprehenditur, & in ripa amnis Rodæ, &c. Non procul à mola iſta, in qua Smaldum paratur, vulgo die blaue Farben-Mühle/ quæ dimidiam horam ab urbe Salfeldia eſt, *Rubrica fabrilis fuſca* ex monte Rotenbergo eruitur, quæ ab incolis & accolis brauner Rötelſtein & braune Kreide appellatur; de qua alia occaſione fuſius. Porro

Digitized by Google

ro in Thuringia ad pagum Leubingam *Rubrica fabrilis pura & fluida* effoditur, referente *Kentmanno loc. cit.* Huc pertinet curioſa *Enceli* obſervatio, *de Re Metallica Lib. II. pag. 134.* in qua narrat, *quod ad torrentem Garmersdorfenſem, Ochra in rubricam mutetur.* Rubricæ fabrili adjicio *terram lapidoſam rubeam Rochlicenſem, cum qua ipſa marga exſcinditur. Kentman. Nomenclat. fol. 2, n. 30.* item in Vogtlandia *conf. Albini* Meißniſche Berg-Chronica *pag. 176*, quæ partim *dura*, partim *fluida* exiſtit. Pictoribus & fabris lignariis, in ducendis lineis uſui eſt. Virtutes vero medicæ variæ ſunt, quas omnes recenſere, nimis diffuſum atque prolixum foret: illud tamen brevi dicendum, quod hæmatiti multum conveniat.

§. 6. OCHRA, ad Jenam urbem invenitur, & quidem in *Geode*, & ad Salæ ripam: nonſolum ad Salam noſtrum; ſed etiam extra agrum noſtrum, ad Albim in Misnia, De Ochræ, in rubricam immutatione, in præcedente §. dixi. Præter uſum pictorium in pingendis illuminandisque tabulis, hæc terra paululum corrodit & ſimul exſiccat: quare ad tollendos pannos, &

& luxuriantes carnium excreſcentias, optime adhibetur.

§. 7. CRETA, quamvis apud nos non reperiatur: haud abſurdum tamen fore exiſtimo, obiter *Cretam nigram minimis pnigitidis atomis mixtam, guſtu Salis & Calcanthi, quæ effoſa eſt ſupra Salfeldiam Thuringiæ urbem*, qua utuntur in dogendis ædificiorum trabibus, *Valer. Cord. in Var. Obſervat. ſylva fol. 220.* huc retuliſſe. Perſuaſus ſum, quod hæc *Valerii Cordi Creta nigra*, ſit *Enceli Pnigitis*, & vulgo Metallicorum vocabulo ſchwartze Kreide indicatur, de qua *Encelius de Re Metallica Lib. II. p. 116.* dicit: *Pnigitis in patria mea dulciſſima, in torrente Garmersdorfenſi, qui labitur per agros petens Salam, reperitur lapis niger, friabilis, unde pueri atramentum componunt, & ipſe puer inde compoſui: is mihi videtur omnino eſſe pnigitis indurata calore, ingentis nonnunquam magnitudinis, ac levis proportione.* Huic adjicio *Cretam cæruleam, quæ effoſſa eſt in Thuringia prope oppidum Mogellam, qua fabri in pingendis parietibus utuntur*, Dorringiſche Kreide / *Kentmanns*

Digitized by Google

mann fol. 7. n. 7. de his in hiſtoria ipſa fuſius.

§. 8. MEDULLA SAXORUM paſſim in rimis & fiſſuris petrarum, lapidumque majorum reperitur: quæ pultis inſtar *fluida* eſt, vel etiam *ſpiſſioris* conſiſtentiæ, ut aliquando fruſta juglandis magnitudine, petris exſcindi poſſint. Variat colore *albicante, cinereo, fuſco* & *rubro*: virtute leniter adſtringendi & abſorbendi gaudet.

§. 9. MARGA FISSILIS *viridis* & *punicea, ſubpinguis cum particulis micæ ſterilis*: quam non procul à porta minore, vulgo das Pförtgen hinter dem gelben Engel/ ad dextrum Leutræ brachium, prope Jaſpidem lapidem, ex montis radice erui; in quo ſtrata phœnicea, ſupra ſtratum viride obſervare licet. Cum hæc marga primum mihi ante oculos veniret, putavi, hanc eſſe *terram metallicam ferrariam*, vulgo Eiſen Mann / cum qua multum commune habet, & venæ auri index eſt.

CAPUT

CAPUT V.

DE LAPIDIBUS NULLA CERTA FIGURA GAUDENTIBUS, QUI ΑΜΟΡΦΟΙ APPELLANTUR.

§. 1.

ORdo & methodus jubent, ut in hoc capite, de *Lapidum* ἀμόρφων varietatibus aliquid delibem, præſuppoſitis lapidum, cum in genere, tum in ſpecie, definitionibus: quæ ab aliis autoribus traditæ ſunt, quare hoc labore ſuperſedeo.

§. 2. Primum ſe offert SAXUM ARENARIUM, quod variis in locis agri noſtri reperi: de quo monendum, quod unum genus, ſi ex terra ſodiatur, tam *molle* ſit, ut leviori ictu & alliſu in fruſta diſſiliat: ſi vero aeri exponatur, ſenſim atque ſenſim indureſcat, firmioremque cohæſionem acquirat: quale ſaxi genus in *Sebergo* prope Gotham urbem inveni: alterum *genus valde durum* eſt & *firmiſſime cohæret*, cujus petræ paſſim in agro noſtro occurrunt. Colores inter ſe diſcre-

 pant,

pant, *luteus*, *albus*, *ruber*, *gryſeus* & *fuſcus*. Uſus omnibus notiſſimus eſt.

§. 3. Ex ſoluto ſaxo *Arena* fit, quæ à phyſicis in *foſſicam*, *fluviaticam* ſive *literalem* & *marinam* dividitur. Duas priores ſpecies, circa nos videmus. *Arena foſſica* ex montibus eruitur: huc etiam refero Speluncam arenariam, vulgo die Sand-Höhle/ die Sand-Grube in Sebergo, quæ crypta ampla eſt, variaque fulcra fornicata habet, ne concidat, quæ tamen, ad ingreſſum, ingens & vaſtima ſuperincumbens moles fregit, & comminuit; quæ ruina non ſine horrore conſpici poteſt. *Arena fluviatica* ſive *litoralis* in Sala, & ad ejus ripas copioſior eſt. Uſus arenæ multiplex deprehenditur, tam in purgandis & poliendis utenſilibus, tabulatis conclavium metalliſque, quam in deſtilationibus chymicorum & pharmacopæorum, conficiendis clepſidris, literiſque ſcriptis exſiccandis &c.

§. 4. Huic accedit SAXUM GLAREOSUM, quod nitet & ſplendet micæ ſterilis fere inſtar, vario colore conſpicuum, nempe: *rubro*, *ſubviridi*, *albo* & *cinereo*. Cujus fruſta ad ſpeluncam die

Teuf-

Teuffels-Höhle/ & ad Hausbergum, aliis que in locis reperi.

§. 5. TOPHUS ſive PORUS, quem *Agricola* inter lapides numeravit, huc etiam pertinet: qui ad fontem vulgo der Fürſten-Brunne copioſus eſt, & in ejus aqua generatur: quando nempe ex particulæ, quas aqua vehit, præcipitantur, corporibusque injectis adhærent. Sæpius etiam in locis incultis, circa pagum Coſpita, in montibus ad vallem das Rauhe-Thal/ & in illo latiori monte bey dem Lufft-Schiffe/ in der Ziſcke rc. inveni. In Gembda amne etiam reperi, & Vinariæ in rivulo quodam, qui non procul à via, qua à Vinaria ad Erfurtum itur, ad ſiniſtram viæ eſt. Non dicam quod circa Salfeldiam, Vinariam, Erfurtum & Gotham reperiatur toſus. Ad ornandas componendasque curioſorum cryptas, germ. das Grotten-Werck/ colligitur: alii contra pyramides ex hoc toſo componunt.

§. 6. SAXUM CALCARIUM inter gypſum frequens eſt, quod in calcem uritur. Salfeldiæ etiam reperitur, me ipſo & *Encelio* teſtibus, qui *Lib. III. de Re Metallica*

tallica dicit: *Lapis Calcarius in patria mea, ad Salam & aliis locis* auff den Kalck-Brüchen und Bergen. Uſus eſt inſignis in conglutinandis muris, & dealbandis parietibus: Medicus vero varius eſt, quem jam non recenſebo.

§. 7. GYPSUM, ut plurimum *candidum* eſt, rarius vero *cinereum:* cujus ingens copia, venæquæ latæ & majores in agro Jenenſi notabiles ſunt, de quibus venis *Agricola de natura foſſilium Lib. V. Cap. 7.* dicit: Gypſum *in Miſenis ad Salam ferè è regione Jenæ oppidi Thuringorum, in quo loco montes abundant venis gypſi dilatatis.* Quæ gypſi abundantia cauſa eſt, cur *gypſum uſtum*, calcis vices, in conglutinandis muris, obeat: quod etiam *Kentmannus* ſuo tempore in Thuringia obſervavit; qui in *Nomenclat. fol. 26.* offert *Gypſum uſtum, quo Thuringi calcis vice utuntur,* Spat-Kalck. Hæc gypſi copia nonſolum in Jenenſi agro eſt; ſed in tota fere Thuringia, v. gr. circa *Gotham* in *Sebergo*, *Salfeldiæ* & *Northuſæ* in montibus, qui toti ferè gypſei ſunt: de qua ultima urbe *Agricola de Nat. foſſil. Lib. V. Cap. 7.* refert; quod *ex cru-*

ſtis

ſtis Gypſi, (intelligit Saxum foſſile gypſeum) *cinerei coloris*, *murus Northuſæ in Thuringia extructus ſit*.

§. 8. Præter illud, quod loco calcis in uſum veniat, ex eo *plaſtræ* variorum colorum fiunt: quibus coloribus, quando gypſum miſcetur, maſſam hanc tingunt: plurimæ vero *plaſtræ albæ* ſunt, quales in arcibus Sereniſſimorum Saxoniæ Principum, Collegio Jenenſi, in auditorio publico Theologico & Medico, nuper extructis; Gothæ in cœnobio Auguſtinorum olim monachorum, jam Gymnaſio illuſtri: Lipſiæ &c. Formantur ex hoc gypſo combuſto *Statuæ*, diverſæ magnitudinis, *effigies hominum* aptiſſimæ, & *nummorum rariorum ectypa* accurata. Pollet virtute *exſiccandi*, *obſtruendi* & *conglutinandi*, quare *externe* in ſanguinis fluxu ſiſtendo applicatur: *interne* vero ſumptum, mortem adfert.

§. 9. ALABASTRUM, cujus fragmenta ad Salæ ripas inveni, candidum eſt, & aliquando rubris venis pictum. Non procul a Rudolphopoli *alabaſtrum* copioſe eruitur, cujus varietates ſunt:

Alabaſtrum album, *purum*,

 Ala-

Alabaſtrum corneum, *purum*,
Alabaſtrum album cum venis rubris,
Alabaſtrum corneum cum venis rubris.

Quæ ſpecies, ſi in fruſta plana ſecantur & poliuntur, perlucidæ fiunt. Quia hic lapis mollis eſt, facili labore *effigies ſanctorum Apoſtolorum*, aliorum *hominum*, *animaliumque*, à ſculptoribus ex eo ſculpuntur. Porro fiunt ex alabaſtro *varia utenſilia* & *vaſa minora*, ad pompam magis, quam uſum domeſticum, & *infantum ludicra*. Hujus lapidis pulvis, ingreditur *unguentum alabaſtrinum*, quod capitis dolores tollit. Curioſum de gypſo experimentum habet *Rob. Boyle Hiſt. fluidit. Sect. XVIII.* & ex eo, *Jo. Jacob. Baierus in Oryktographia Norica Cap. IV. p. 26.* ad quos Lectores remitto.

§. 10. MARMOR *nigrum*, *cum venis albis*: & *album*, *cum venis nigris*, in agro noſtro offendi, cujus fragmenta minora in Sala, paſſim inter ſilices occurrunt. *Eximiæ duritiei* vero & *nigricans*, *ad colorem cæruleum vergens cum venis albis*, non procul à Salfeldia, è monte eruitur; cujus magna vena ante paucos

an-

annos detecta eſt. Sed de hoc, aliisque, in vicina, marmoribus, in ipſo opere agam.

§. 11. Marmor ſequuntur SILICES, marmore duriores. Hujus diverſæ ſpecies, tam in Sala, Leutra, rivulisque minoribus, quam in agris, vineis & montibus reperiuntur. Differunt inter ſe Silices noſtri, *colore candido, nigro, flavo, fuſco, rubro* & *dilute rubente*, aliquando etiam et variis *mixto*. Illi Silices, qui in fluviis reperiuntur, plerumque molliores ſunt, & non firmiſſime cohærent, quam alii, extra aquam poſiti. Sed verus ſilex, extra aquas, in agris, aut terra deprehenſus, marmore durior eſt, & chalybis ictu & alliſu, ex eo ignis elicitur; cujus ſpecies, quæ cornei coloris eſt, **Feuer-Stein** appellatur.

§. 12. Si Silices nullo ferro tractari poſſunt, quia duriſſimi ſunt, ut omnem ferri aciem & vim eludant: quare ad ſternendas plateas, requiruntur à fabris murariis. Quamvis vero Silices ferri vim eludant, igni reſiſtere non poſſunt, cujus fortiſſima vi, molliores redduntur, ut in minora fruſtula diſſiliant; deinde piſtillis

ingentis molis, ligneis, in inferiore parte ferro craſſo circumdatis, à mola in altum ſublatis, ut lapſu graviore ruant, ſubjiciuntur, & in pulverem minutiſſimum contunduntur; quam molam, metallicorum vocabulo, **das Puch⸗Werck** appellare ſolent. Pulvis ille ſubtiliſſimus, cum cineribus clavellatis & cobalto in furno fuſorio, in *fluorem cœruleum* funditur, ex quo deinde *Smaldum* paratur; quod Salfeldiæ, non procul ab urbe, **in dem blauen Farben⸗Wercke** / videre licet. Porro a Metallicis, ex ſilicibus præparantur fluores, vulgo **die Flüſſe** / de quibus alio tempore. Medici ſilices *pulveribus dentifriciis* immiſcent; Sic etiam ex hoc lapide extrahitur laudatiſſima *Tinctura nephritica Amelungii*, in nephritide & calculo, miſeris magnum levamen præbens.

§. 13. JASPIS, inter pretioſos lapides ab omnibus numeratus, auro includitur, & ſculpturas recipit. Hujus *Sanguinea ſpecies* copioſa in agro noſtro eſt, variisque in locis reperitur, nempe: in ripis altioribus Leutræ amnis, & quidem brachii dextri, **vor dem Pförtgen hinter dem gelben Engel** /, non procul à ponte hu-

hujus portæ, verſus Salam: *item* ad cryptam, vulgo **die Teuffels-Höhle!** & *in petra* quadam, prope pagum **Wöllnitz**. In his locis, jaſpidis venas, tanquam ſtrata, inter alia ſaxa reperi: quæ tam latæ ſunt, ut plurimum unius digiti, rarius vero duorum digitorum, latitudinem ſuperent.

§. 14. Eodem colore rubro, qui in jaſpide noſtro conſpicitur, adjacentes etiam & vicini lapides tincti ſunt. In jaſpide vero, radiis Solaribus, tempeſtatumque injuriis, expoſito, color *ſanguineus*, in *dilute rubentem, flaveſcentem*, & *lacteum* mutatur. Huic coloris mutationi, ſimillimum Experimentum, ignis chymici ope abſolutum, *Becherus in phyſica ſubterranea Lib. I. Sect. III. Cap. IV.* tradit: qui jaſpidis *colorem ſanguineum*, in *lacteum* convertit.

§. 15. Qamvis jaſpis noſter ſculpturas recipiat, annuliſque includi poſſit: ignari *pro ſilice* utuntur, & ex eo ignem copioſiſſimum eliciunt; quod cauſa eſt, cur **rother Feuerſtein** appellatur. Simile exemplum, de Miſniæ urbis incolis, narrat *Encelius Lib. III. de Re Metallica*, quod

D 5 ja-

jaſpide ſpadiceo loco ſilicis, ad eliciendum ignem, uſi ſint, cum hac exclamatione: *O ſancta ſimplicitas Germanorum.* Jaſpidis acuta latera, vitrum dividunt, quod de adamante novimus. Tale experimentum etiam, cum ſilicis durioris fruſtulis, acutis, facere poſſumus. Uſus in medicina obſervatur varius, tam *ad ſiſtendum ſanguinem*, commendante *Andr. Cæſalpino Lib. II. de metallicis Cap. 39.* & *os ventriculi corroborandum*, teſte *Agricola de Nat. foſſil. Lib. I. Cap. 12.* quam ad *abſorbendum*, & *partum difficilem, faciliorem reddendum*, ſi ad femora parturientis alligetur: quae virtus *aetiti* à vulgo tribuitur, & *Magnetis Helmontius* adſcribit. Quid de hâc operandi vi ſtatuendum, & quomodo in parturientis corpus agat, partumque acceleret? in *Diſſertat.* mea *de ſuperſtitis & noxiis quibusdam in chirurgia, §. VII. pag 8.* dilucide explicavi. Laudant etiam magi *ſigillum ex jaſpide paratum*, *cui Leporis*, animalis fugaciſſimi, *effigies* inſculpta eſt, *in avertendis abigendisque diaboli inſultibus*: quod ſigillum à Salomone, Iſraelitarum Rege, inventum eſſe, aſſeverant. An vero Diabolus timidi leporis imaginem, & ja-

jaſpidem fugiat? prudentiores facile capient.

§. 16. Inter lapides perlucidos, merito numero LAPIDEM SPECULAREM, ſive GLACIEM MARIÆ, Græcis σεληνίτην, & Germanis Frauen-Eiß/ Marien-Eiß/ Marien-Glaß. Hic lapis cum gypſo ejusdem fere naturæ eſt, ſi excipio, quod gypſo perlucidior & purior ſit: quod facili negotio probare poſſum, ſi lapidem noſtrum in Gypſum comburo: & quod natura in terra, ex Gypſo puriore, lapidem ſpecularem producat. Reperitur aliquando in agro noſtro, in venis Gypſeis, quamvis in fruſtis minoribus. Copioſior autem circa arcem Schwartzeburgicam, cujus fruſta aliquando quatuor digitorum latitudinem ſuperant, & vitro veneto pellucidiora ſunt. Aliquando etiam circa Numburgum urbem occurrit; *copioſus* vero *in Thuringia ad ſecundum lapidem à Northuſa, in Steigera valle: & in Miſena ad Salam*, teſte *Agricola de nat. foſſil. Lib. V. Cap. 9.* Impurus contra ſpecularis lapis eſt, qui prope vicum Poſenek eruitur, *luteus* exiſtit, & *non admodum perlucidus eſt.*

§. 17.

§. 17. Ex lapide hoc, veteres *feneſtrarum orbes* formarunt, ligno, *plumbo* & *chartâ* incluſere: quales feneſtras in vicinia noſtra, *Merſeburgi, in templo vetuſto* offendit *Agricola, confer* ejus *Bermannum Cap. 32.* & *de natura foſſil. Lib. V. Cap. 8.* Tales feneſtras in aliis etiam locis vidit *Kentmannus*, qui in *Nomenclat. fol. 32. N. 2. Selenitem pellucidum & foſſilem, ex quo in Thuringia, Saxonia & vicina Marchia orbes fiunt, qui feneſtris inſeruntur*, nobis offert. Cum vero vitrum, ſpeculari lapide multo vilius vendatur, tales feneſtrarum orbes occurrunt rariſſime. Curioſi tamen, in muſeis rarioribus & pretioſis, hoc lapide *papiliones*, & *plantas minores ac imperfectas*, nempe *muſcos* & *picturas minores rarioresque*, includunt, atque tegunt; taceo, quod aliis uſibus etiam conducat optime. Hic lapis à fœminis & puellis in pulverem teritur, & *loco talci*, faciei ſordes abſtergit, illamque nitidiorem reddit, *confer Agricol. loc. cit.* Idem *Agricola* lapidis ſpecularis *ramenta, nucis avellanæ quantitate, contrita*, ex vino, ut bibantur à Dyſentericis, tutiſſime ſuadet, vide *ejusd. Lib. V. de nat. foſſil. cap. 8.* & in

Ber-

Bermanno Cap. 32. omitto reliquas vires, ab autoribus paſſim traditas.

§. 18. Præterea RUBINI & HYACINTHI *minores*, aliquando in Salæ fundo, inter aquas obſervantur, quamvis rariſſime: quos pretioſiſſimos lapides, & valde exiguos, ad Salæ ripam prope Salfeldiam reperi. De quibus inpoſterum. Prætereo FLUORES *rubros, ſubcinereos, candidos &c.* conſulto, quos aliæ occaſioni reſervo. Rariores ſunt in agro noſtro, frequentiores contra in regione Salfeldenſi.

CAPUT VI.

DE LAPIDIBUS FIGURATIS EX LUSU NATURÆ.

§. 1.

Antequam de lapidibus figuratis, tam *ex luſu naturæ*, quam *traſmutatione* vel *petrificatione*, agam, monere volui, mihi non animum eſſe ſingulos lapides, figuris æneis exprimendi, cum apud *Carol. Nicol. Langium*, in *hiſtoria La-*

Digitized by Google

Lapid. figurator. Helvetiæ: Eduar. Luidium in *ichnograph. Jo. Jacob. Scheuchzerum* in variis de hac materia libellis, *Jo. Jacob. Baierum* in *Oryktographia Norica, &c.* reperiantur nitidis & accuratioribus figuris expreſſi; ſed illos ſaltim lapides, quorum figuras nullus curioſorum hactenus expreſſit, proferam: illam quidem ob cauſam, ut inutilibus ſumptibus, cum editoris vel Bibliopolæ, tum ipſius emptoris curioſi, parcam: quia figuræ æneæ copioſiores, libros reddunt pretioſiores. Interim tamen *figuras*, noſtris lapidibus ſimilimas, ex *Clariſſimi Jo. Jacob. Baieri Oryktographia Norica*, quæ omnibus curioſis in manibus eſt, huc referam, commemorabo & ad illas lectorem remittam; cujus etiam *methodum*, naturæ covenientiſſimam, in hoc libello ſequar. Porro retineo eandem, *Clariſſimi Baieri, Luſus Naturæ* explicationem optimam.

§. 2. Exordiar à LAPIDIBUS FIGURA MATHEMATICA CONSPICUIS, quarum differentiæ variæ, in agris, vineis, montibus, Sala fluvio, Leutra, aliisque rivulis occurrunt copioſiſſime, quales ſunt:

La-

Lapides figura quadrata præditi,
triangulares, angulis acutis & obtuſis.
quinquangulares,
ſexangulares,
figuram Rhomboideam exprimentes,
ovales plani,
pyramidales,
conici,
figuram cubicam referentes,
ablongi &c.

§. 3. Inter lapides *rotundos*, *convexos*, *globoſos* & aliquando *ovi figuram æmulantes* numero AETITEM, vulgo **Adler-Stein/ Klapper-Stein**; cui varia nomina, pro diverſitate materiæ, quam continet, antiqui Foſſilium ceterarumque Rerum Naturalium Inquiſitores diligentiſſimi, *Dioſcoridem* puta, *Plinium Agricolam*, &c. haud inepte impoſuerunt. Simpliciter *Aetites* dicitur, qui *lapillum* aut *arenam* continet: *Geodes*, qui *terram*; & *Enhydros*, qui *liquorem* includit. Præterea reperitur etiam *aetites inanis*, in quo nihil obſervatur: in aliis contra *lapillus* eſt, *interiori lateri adhærens*.

§. 4.

§. 4. Neglectis nominum derivationibus, ad locum natalem progreſſum facio, qui ad montium radices, & ad Salæ ripas eſt. Occurrit enim apud nos *(1) Aëtites aſper, durus, ferrugineus, lapillum*, callimum, *continens*, ad Salam. *(2) Aëtites cum lapillis, cryſtalli inſtar ſplendentibus, & interiori cortici adnatis*, in Salæ ripis: de quo *Agricola de Nat. foſſil. Lib. V. cap. 17. Miſeno autem ad Salam nato, &c. quia plerumque adhærent, cum quatiuntur, ſanum non edunt. Adhæreſcunt vero ad eum, quem gignunt montes ad Salam ſiti, parvi & candidi, ac cryſtalli inſtar ſplendentes (3) Geodes luteus figura ovali, Ochram continens*, ad Salæ ripas. De ochra in Geode, *Cap. IV. § 6. pag. 46.* dixi. *(4) Enhydros minor, candidus, lævis & durus*, in Sala fluvio rariſſime; qualem non procul à pago Schwarza in Sala reperi. His adjicio aliam aetitis ſpeciem, *Enorchis* dictam, quæ ſpecies, nomen à teſticulo puerili accepit, & magnitudinem ovi columbini æquat, nempe ille lapis, qui incluſus eſt. Talem inveni in amne *Schwarza*, cujus nomen ſit: *Enorchis dura, lævis.* Vulgaris vis, quæ aetiti à chirurgis

ſu-

ſuperſtitioſis mulierculis tribuitur, eſt, quod, ſi brachio alligetur, abortum præcaveat; ſi femori, partum faciliorem reddat: quam vim, a ligatione femoris, non vero aetite, oriri, *in Diſſertat.* mea *de ſuperſluis & noxiis in chirurgia*, rationibus probavi. Huic aetiti *Valeriola* tantam vim adſcribit, ut, ſi in femore poſt partum alligatus maneat ex oblivione, uterum ipſum extrahat: qualem hiſtoriam, de *Valentia*, Ponſoni Jonberti conjuge, narrat. Sed hanc Valentiam in partu difficili fuiſſe, ex alligatione aetitis conjicio. Jam conſtat inter omnes medicos & obſtetrices, partum difficilem, ſæpiſſime uteri prolapſum cauſari: qui prolapſus ut plurimum motum vehementiorem embryonis, & virium proſtrationem, ſequitur, cui accedit, quod uterus, à motu fortiori infantis expandatur, & ligamenta uteri, cum extenſo utero, elongentur: quibus fit, ut ligamenta, ultra naturalem longitudinem extenſa, uterum multo demiſſius teneant: hunc uteri prolapſum adjuvare ſolet copioſa aqua in utero, & extra uterum, collecta. Ex his cauſis uteri, aut vaginæ uteri prolapſus fit, quam-

vis in ſemore nullus aetites alligatus ſit, neque in tota urbe reperiatur.

§. 5. Non minus ſuperſtitioſa, quam abſurda eſt illa vis, aetiti à Græcorum monachis tributa, quod furem & furti reos prodat: quod experimentum apud *Petr. Bellonium Obſerv. Lib. II. cap. 23.* & *Anſelm Boetium de Boot Lib. II. de gem. & Lapid. cap. 198.* legitur. Alii putant, aëtitem divitias augere, & amorem conciliare poſſe. Medici verò, cum particulis terreſtribus gaudeat, easdem terræ ſigillatæ vires in morbis malignis habere dicunt. Plura de hoc lapide narrant, *Guil. Laurenbergius in hiſtorica deſcriptione aëtitis, ſive lapidis aquilæ*, & *Jo. Laurent. Bauſchius in ſched. de aetite.*

§. 6. Pertinent ad mathematicas figuras CRYSTALLI, quia Sexangulares ſunt, quæ rariores inter Salæ arenas, aut in aëtite reperiuntur. Majores vero in fodinis cuprariis Salfeldenſibus, imprimis in dem St. Johannes-Stollen zur Ehre GOttes / & in regione Reichmansdorfenſi, non ita procul à pago Schmiedefeld in nova fodina, der St. Josephs-Stollen / ex qua fodina ipſe *Cryſtallos*

can-

candidas & pellucidas, & *luteas* ac *nigras*, *haud diaphanas* deprompſi. Virtutes cryſtalli omitto, apud autores medicos, & *Boetio* l. c. legendas: qui *Boetius* ex cryſtallis *oleum* & *ſal* parandi modum tradit *Lib. II. de gem. & lapid. Cap. 74.*

§. 7. BELEMNITES ad *conicas* refertur, qui in vineis noſtris & agris reperitur. Duas belemnitæ ſpecies in vineis ad viam, qua itur ad pagum Ammerbach deprehendi, & figuris & *Clariſſimi Jo. Jacob Baieri loc. cit. Tab. I. fig. 5. & 6.* exacte reſpondent. Nolo hic multa de Belemnite diſſerere, quia in agro noſtro rarius occurrunt, confer ſæpius commemorati *Baieri Oryktograph. Noric. pag. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39.* qui prolixior in hac materia eſt. Inter conicas figuras numero STALACTITEM ſive STALAGMITEM Germ. Tropff-Stein / in cryptis variis occurrentem, imprimis in illis, quæ Rodæ ſunt.

§. 8. A *conica* figura recedit CERAUNIA NIGRA, Germ. Donner-Stein / Donner-Keil / Straal-Stein / quia à tonitru in terram dejici creditur. Cujus varietates duas apud nos reperi, unam *cum foramine*, alteram *ſine*

 fo-

foramine, quas *Illuſtris Georg. Wolfgang Wedelius*, in vineis repertas à ruſtico accepit, mihique oſtendit. Creditur, hunc lapidem in nubibus, ex particulis lapidoſis & metallicis, à ſolis radiis cum aquis in altum ſublatis, generari, & nubium motu perpetuo vehementiorique ita comprimi, & ſolis reliquarumque ſtellarum calore in ſolidiſſimum corpus indurari: quod duriſſimum & lapideum corpus tandem nubes rumpat, magnaque vi & ſtrepitu in terram decidat, & obſtacula proſternat. Cum vero certæ ac determinatæ figuræ in ceraunia obſerventur, quæ *malleo* & *cuneo* propriæ ſunt, hunc lapidem, non *luſu naturæ* in nubibus; ſed *arte factum* eſſe, conjicio. Illa enim *ceauniæ* ſpecies, quæ *mallei figuram refert*, perforata eſt, & foramine, in uno latere ampliori, in altero vero anguſtiori conſpicua; quale foramen in malleis ferreis eſt. Hæc mallei figura cum foramine, cauſa eſt, cur exiſtimem, lapidem hunc à veteribus ita formatum eſſe, ut mallei, aut alius inſtrumenti vices obeat. Nulla enim ratione explicari poterit, *quomodo nubes hanc mallei figuram, cum foramine pene-*

tran-

trante efformet: & ſi aëris motum, *nubi*umque preſſionem ab omni latere ſtatuerimus, *cur non rotundus, aut teres lapis fiat, nullo foramine notatus?* aut *quæ ſit perforationis cauſa*, & *quodnam inſtrumentum, quo perforetur?*

§. 9. Altera ceraunıæ noſtræ ſpecies, *cuneum* refert *arte factum*. Veriſimilior eſt ſententia mea, quod hic lapis à veteribus ex duriſſimo lapide confectus ſit, ut in *findendis lignis*, quando ſecuri prius fiſſura facta eſt, adhiberi poſſit, aut *ad poliendα metalla* conducat, quod de hæmatite novimus, aut ad *aliòs uſus*, *nobis incognitos*. Objiciet quis, *plerumque* (quamvis non ſemper) *cerauniam in illis locis, aut non procul ab iis, quæ fulmine tacta ſunt, reperiri:* Cui reſpondeo, quod *ab aliquando* ad *ſemper nulla valeat conſequentia*; ſed quod forte talis lapis à multis annis, aut ab inundationibus, aut ab aliis illatis ruinis &c. in terra abſconditus jaceat, aut vomere ex agro erutus ſit, & poſt illata à fulmine damna, quæ diligentius inquiruntur, reperiatur. Reperiuntur etiam ceraunıæ in agris, vineis & fluminibus nullo fulmine tactis.

 §. 10.

§. 10. Hæc de ceraunia habui, & *Lectori curioſo* communicare volui, non, ut meam ſententiam atque opinionem, illi obtrudam, tanquam certiſſimam, ſed probabiliorem & rationi convenientiorem. Si quis vero certiorem, ratione phyſica, aut experimento quodam probatam tradiderit, illi minime invidebo; ſed prolatam in publicum, tam cupide, quam amice ſuſcipiam. Vulgus credit cerauniam fulminis tactum à domo, in qua eſt, avertere, &c.

§. 11. ASTERIÆ vel STELLARES aut ASTROITÆ ſequuntur; quos in *lapide duro, polituram recipiente collectos*, vidi inter curioſa *Clariſſimi TEICHEMEYERI, Phyſices experimentalis Profeſſoris, in Jenenſium Academia, Fautoris æſtumatiſſimi.* Hi Aſtroitæ in agro noſtro reperti ſunt, quamvis rariores ſint, quorum figuræ exacte reſpondent *fig. 12. & 13. Tab. I. Oryktogr. Noricæ Jo. Jacob. Baieri.* Nullum uſum in mechanica & medicina præſtant; ſed à curioſis ad oculi delectationem colliguntur.

§. 12. Sequitur jam *altera lapidum ex naturæ luſu figuratorum claſſis*, in qua

LA-

LAPIDES, QUI VEGETABILIA ET ANIMALIA, AUT EORUM PARTES REFERUNT, ad quos pertinet DENTRITES, *ſive lapis, arbores minores, muſcos &c referens:* quales *in lapide albo fiſſili*, ad radicem montis Hausbergi, verſus pagum Ziegenhayn reperi. Multo vero elegantiores ſunt, quos Salfeldiæ ad fodinam argentariam, das Hauß Sachſen / in Silice vidi. In Silicibus Salfeldenſibus, illud peculiare obſervavi, quod ſemper, in quo latere lapidis fiſſio etiam fiat, aut, ſi minorem lapillum decuſſerim, perfecta arbuſculi aut muſci figura conſpiciatur. Præterea in his ſilicibus *minores ſoles & ſtellulas* videre licet.

§. 13. LAPIS JUDAICUS in monte der Steiger à me repertus eſt, cujus figura *Boet. de Boot loc. cit. fig. 3.* haud abſimilis. *Langius Part. I. pag. 315. in materia medica* lapidis judaici mentionem facit, in Thuringia circa Neuſtadt & Lange-Saltza urbem reperti. Omitto reliquos lapides, variorum fructuum, PYRI, POMI, PRUNI &c. ſpeciem æmulantes, quos partim ad Salam & alios rivos, partim in agris & vineis, aut montibus de-

Digitized by Google

prehendere licet. Huc etiam refero CUPRI MINERAM VIRIDEM, BOTRYTEM, ſive *uvas multas, racematim ſibi adhærentes* referentem, quam mineram ex fodina der Haupt-Schlüſſel / prope pagum Könitz / in Ducatu Schwarzenburgico, deprompſi.

§. 14. Progredior ad illos LAPIDES, QUI HOMINUM ANIMALIUMQUE CORPORA REFERUNT: inter quos numero illum lapidem, cujus *Agricola Lib. V. de Natura Foſſilium cap. 5.* meminit, qui Salfeldiæ, in vicinia noſtra, repertus eſt, & FIGURAM PECTORIS CUJUSDAM HOMINIS REPRÆSENTAVIT, de quo loco citato Agricola: *At Salfeldiæ in Thuringiis, ex puteo viginti duas orgyas* (Lachter) *alto, effoſus eſt Lapidi, qui ſolidi pectoris ſpeciem præ ſe ferebat, longus ſesquipedem: latus palmas tres: craſſus anteriori parte, ubi coſtæ terminabantur, digitos ſex: poſteriori, ubi erant vertebræ mediæ perforatæ, tres; Sed ſpina vacua erat ab eo, quod medullam exprimeret: extrinſecus autem lapidi color inſidebat, aut niger,*

aut

aut ravus: intus lapidis arabici ſimilis. Verum hunc natura ſingularem procreaverat.

§. 15. Porro LAPIS PEDEM HOMINIS AMPUTATUM REFERENS, cujus imaginem Fig. I. Tab. I. quodammodo exprimit, ubi monendum, *quod hic lapis naturalem hominis vivi magnitudinem adæquet, durus & luteo colore tinctus ſit.* Hunc lapidem in planitie illa, quæ circa famoſiſſimum diverſorium, das Lufft-Schiff / eſt, inveni.

§. 16. LAPIS OS ILEI ISCHEI & PUBIS REFERENS, quem Fig. 2. Tab. I. adumbrat, non procul à pago Glicerode / inter alios lapides à me viſus, & repertus, qui etiam naturalem fere magnitudinem æquabat.

§. 17. Separatim vero contemplandus eſt ille LAPIS, in quo *Num. 1.* TULIPA, *Num. 2. & 3.* AVES, *Num. 4.* HORRIDA VIRI BARBARI FACIES, Germ. ein Fratzen-Geſichte / *Num. 5.* FOLIORUM RAMIFICATIO (Laub-Werck) *Num. 6.* INFANS DEXTRA MANU CAPUT FULCIENS, conſpiciuntur; hujus lapidis faciem Figur. 3.

 Tab.

Tab. II. exprimit. Sed has figuras, conchulia diverſæ magnitudinis, & lapilli in cryſtallos mutati, ita formarunt, ut non ſine curioſorum admiratione examinari poſſint; quem lapidem mihi humaniſſime communicavit *Excellentiſſimus HERMANNUS FRID. TEICHEMEYERUS, Phil. & Medic. Doctor, Phyſic. Experimental. Profeſſor ordinar. & Medicinæ extra ordinem, in Academia Jenenſi, Fautor æſtumatiſſimus*, ut in magnitudine naturali hujus lapidis faciem depingi curarem.

§. 18. LAPIS OS FRACTUM REFERENS, vulgo OSTEOCOLLA, qui propter figuram oſſis fracti, & virtutem fracta oſſa conglutinandi, à Germanis Bein-Bruch/ Bruch-Stein/ Bein-Stein appellatur. Reperitur ſæpius in agris noſtris ac vineis; virtutes hujus lapidis apud Medicos & Chirurgos leguntur, & apud *Anſelm. Boet. de Boot, in Gemmar. & Lapid. Hiſtor. Lib. II. cap. 234. & 235.* ubi mirabilia de hoc lapide narrantur: quæ ex *Matthiolo* & *Quercetano* deſumpta ſunt. Minime vero his autoribus credere poſſum, quod oſteocolla, mane

ne & veſperi ad ſesquidragmam in vino aſſumpta, multo minus una oſteocollæ drachma in vino rubro propinata, intra tres, quatuor aut quinque dies oſſium fracturas curet. Sed potius cum *Hildano*, hanc, tam cito conglutinandi vim, in dubium voco, qui in *Obſervat. Chirurgicar, Cent. III. Obſervat. 90.* hoc judicium de ea vi fert, cujus verba ſunt: Ego, & ſi" ipſum (*ſcil. Lapidem*) in fracturis oſſium" præſtantiſſimum eſſe, in controverſiam" vocare, minime contendam, attamen in-" tra tam paucos dies, ut ſcribunt Mathio-" lus, & Quercetanus, oſſa fracta, ſanare" poſſe, non facile mihi perſuadere poſſum." De hoc lapide denique monendum eſt, quod quidam curioſorum, illum inter oſſa petrificata referre velint, atque numerent: quia ego vero talia indicia, in hoc lapide nondum obſervavi, merito inter lapides, ex naturæ luſu figuratos, pono.

§. 19. Ultimus hujus claſſis MYITES eſt, vel *Lapis, muris ſedentis, ſeque contrahentis, figuram repræſentans*, Germ. **Mauſe-Stein**; quem lapidem, quamvis hactenus ipſe nondum viderim, tamen inter noſtros numerare volui, quia *Kentman-*

manno & *Albino* teſtibus, loc. cit. in Thuringia reperitur: quare curioſos ad quærendum invito. Omitto reliquas in lapidibus figuras, ex conchiliorum & lapillorum variorum congerie ita formatas atque compoſitas.

CAPUT VII.

DE LAPIDIBUS EX QUORUNDAM VEGETABILIUM ET ANIMALIUM MUTATIONE FIGURATIS.

§. 1.

HActenus de *lapidibus nulla certa figura gaudentibus*, & *ex naturæ luſu figuratis*, dixi. Sequitur jam ordine tertium genus *Lapidum*, *ex transmutatione vegetabilium animaliumque, figuratorum.*

§. 2. Antequam vero de his lapidibus ago, cui Sectæ me addixerim, cuique rationi meam ſententiam ſubſcripſerim, dicturus ſum. Conſtat, diverſas ſententias de his lapidibus in publicum prolatas eſſe,

eſſe, quarum *prior* ex *naturæ luſu hos ita formatos eſſe* ſtatuit; *altera* vero *per Semi- nium quoddam occultum in terra generari ac propagari*, hoc lapidum genus, tradit; *ultima* denique *Diluvii Univerſalis* (cujus mentionem facit Sanctus ille Vir MOYSES, *Gen. VII.*) *monumenta exiſtere* credit. Cum vero *primam ſententiam* refutent exempla quotidie fere reperta & reperiunda, & *altera* minime rationi conveniat, nullaque cauſa, nullusque modus evidenter probari ac demonſtrari poſſint, & *ultima* probabilior ſit, multisque experimentis comprobata, eam optimam ac veriſſimam pronuncio. Nolo hic cauſas & modum mutationis animalium & vegetabilium in lapides explicare, quia alii autores ſat prolixe de his egere; quorum facile princeps eſt JO. WOODWARDUS; quem ſequuntur JO. JACOBUS SCHEUCHZERUS, JO. JAC. BAIERUS, DANIEL SIGISMUNDUS BUTTNERUS, & alii. Sententiam horum Virorum Curioſorum roborant *conchilia petrificata*, *piſces* in lapides mutati, in quibus *ſquamæ diſtinctæ* conſpiciuntur, vel *ſemipetrificata*, ubi *ſceleton* cum

cum *cauda* & *capite* evidentiſſime obſervantur, *cancri petrefacti*, in quibus *chelæ* adhuc rubent, *araneæ*, *&c.* Vegetabilia petrificata etiam ex fodinis Manebacenſibus copioſe eruuntur, in quibus *fibræ plantarum*, *figuræ* nitidæ, ſatis diſtinctè conſpiciuntur, quales plantæ ſunt: *Arundo vulgaris*, *polypodium*, *filix mas & fœmina*, *Equiſeti diverſæ ſpecies*, *&c.* Qui vero de hujus rationis veritate dubitat, legat jam laudatorum virorum libros, de hac materia conſcriptos, hosque lapides paullo diligentius inſpiciat, imprimis vero illa ſpecimina, quæ ſemipetrificata ſunt.

§. 3. Quamvis jam certum ſit, quod multa animalia atque vegetabilia, in lapides converſa, Diluvii Univerſalis monumenta ſint, tamen maxime probabile, & rationi conſentaneum eſſe mibi videtur, etiam quædam animalia aut vegetabilia petrificata, in certis regionibus reperta, à particulari inundatione, in illa regione ante multos annos obſervata, aut à quodam terræ motu majori, derivare voluiſſe. Magnæ enim inundationes certas terras aut regiones diluendo evertunt, quarum triſtiſſimum exemplum, de Friſia Orientali noſtra

ſtra memoria novimus omnes. Non di- cam de inundationibus aliorum terra- rum, v. gr. Italiæ, &c. aut inſularum; ne- que recenſebo varias veterum hiſtorias.

§. 4. Lapidibus vere petrificatis, præ- mittam *illa corpora, quæ topho ſaltim in- cruſtata ſunt, & lapidis figuram exter- nam referunt*, quamvis vegetabilium textura & fibræ non prorſus immutatæ ſint; ſed topho ſaltim tecta, longo tem- pore vero in lapides mutantur. Specimen tophaceæ incruſtationis eſt MUSCUS PETRIFICATUS, vulgo ſic dictus, qui in fonte Fürſten-Brunne/ cujus meminî in Cap. III. §. 18. 19. & 20. pag. 30. & 31. occurrit. Reperitur etiam aliquando in Gembda, quod loc. cit. §. 17. pag. 30. di- xi: Sic etiam prope Vinariam, in rivulo quodam muſcum, gramina atque folia arborum topho obducta, vidi. Porro in fonte noſtro Fürſten-Brunne occur- runt

GRAMEN PETRIFICATUM,

ARBORUM RAMENTA VARIA PE- TRIFICATA,

FOLIA SALICIS PETRIFICATA.

FO-

FOLIA ALNI.

Sed **FOLIUM FAGI PETRIFICATUM** reperi **in der Ziſcke.**

§. 5. *Vera* autem *Petrificata vegetabilia* ſunt, v. gr. LITHOXYLA, quorum non multa in agro noſtro vidi. Præter illud *Lithoxijlum*, ſive *lignum petrificatum*, cujus *Mylius in muſeo ſuo* mentionem facit, quod ex ſala noſtra delatum ſit, à me ELATITES, ſive *lignum abiegnum petrificatum*, ex terra non procul à pago Rechmans-Dorff erutum, obſervabatur quamvis parvum fragmentum fuerit. DRYTES, vel *lignum quercinum in lapidem mutatum*, ante paucos annos in vicinia noſtra prope Leucopetram reperiebatur, in mola quadam. Hæc ſunt *Lithoxijla* noſtra, quot hactenus mihi videre contigit. Ceterum de lignis in lapides mutatis, jam dudum peculiaris liber prodiit, cujus inſcriptio: *Franceſc. Stellutti Trattato del legno foſsile minerale nouvamente ſcoperto, vel quale brevemente ſi accenna la varia, & mutabil natura di detto legno &c. in Roma 1637. fol.*

§. 6. Progredior ad ANIMALIA PE-

PETRIFICATA. Horum præter conchilia nullum vidi, ſi excipio, quod in vicinia agri noſtri, prope *Tonnam* urbem, TOTUM fere UNICORNU SCELETON PETRIFICATUM ex arenoſa marga erutum fit: de quo Spectatiſſimi ac graviſſimi Medicorum Gothanorum OrdinisTractatus Germanicus ac Latinus prodiere, in quibus *Guilelmi Ernesti Tenzelii* ſententia, quod Elephantis Sceleton fuerit, ſolide refutatur. Huic Unicornu Foſſili non multum diſſimilia ſunt OSSA PETRIFICATA, quæ in præterito anno non ita procul ab Erfurtho, inter pagos Kinhauſen & Tieffenthal / ruſticus aratro ex agro eruit. Non poſſum certo hæc oſſa inter unicornu foſſilis fragmenta ponere, vel illis adnumerare, quia parva ſaltim fragmenta apud *Experientiſſimum* *JO. BERNHARD. ZIEGLERUM, Med. Doct. & Phyſicum Territorialem Erfurtenſem*, vidi. Interim tamen colore & ſapore parum aut nihil à vero unicornu diſcrepant.

§. 7. Tranſeo ad CONCHILIA PETRIFICATA, & qidem 1. ad UNIVALVIA; quorum ſpecies, quæ apud

F nos

nos occurrunt, ſunt: *Cornua Ammonis ſeu Nautilitæ*, *Buccinitæ*, *Cochlitæ* & *Echinitæ*. Nautilitarum, vulgo Cornuum Ammonis, in agro noſtro, primum ſpecimen eſt NAUTILITES *ſuperficie levi, lineis ſimplicibus*, *undoſis*, cujus nitida figura apud *Baierum* loc. cit. *Tab. VI. fig. 8.* conſpicitur: Hanc ſpeciem Jenæ, non procul à domo illa das Jäger-Hauß inveni, & Erfurti vor dem Schmeltzer-Thor / ac Gothæ in dem Schloß-Graben. Alterum ſpecimen eſt CORNU AMMONIS ſive NAUTILITES *levi ſuperficie & lineis flexuoſis*, *profundius inſculptis*: cujus lapidis unum exemplar, non procul à fonte Fürſten-Brunnen reperi, plura vero Erfurti bey der Cyriacks-Burg / und an der Gera vor dem Thore / & Gothæ in des Schloſſes Grimmenſtein Graben. Faciem horum lapidum in *Baieri Oryctograph. Norica Tab. VI, fig. 9.* quodammodo adumbrat, quamvis noſter lapis hanc figuram magnitudine ad ſextam fere partem ſuperet. Tertium vero ſpecimen eſt CORNU AMMONIS *verrucoſum*: cujus imaginem exprimit *Baieri* cit. *Tab. II. fig. 14.* quod an dem Steiger zu Jeh-

Jehna; vor dem Brüller-Thore zu Erfurth / an der Cyriacks-Burg; zu Gotha in dem Schloß-Graben / bald in der Gegend der Vogel-Stangen.

§. 8. Sequuntur BUCCINITÆ. Hujus lapidis duas diverſas ſpecies in regione fontis, des Fürſten-Brunnen / reperi. Naturalis hujus Buccini figura, (ante petrificationem puta) videre licet in MARTINI LISTERI *Hiſtor. Conchilior. Lib. I. Sect. I. Num. 3.* cujus nomen eſt: *Buccinum admodum tenue, circiter quinque ſpirarum.* Secundæ ſpeciei figuram etiam apud *Liſterum* loc. cit. *Num. 20.* vide, cujus nomen: *Buccinum parvum ventricoſius, ad modum dolioli, ore anguſto.*

§. 9. Breviores vero & ampliores ſunt COCHLITÆ. Variæ hujus generis ſpecies in agro noſtro occurrunt, imprimis in fonte Fürſten-Brunnen / & ad ejus ripas. Nolo hic diverſas ſpecies recenſere, ne nimis prolixior ſim.

§. 10. Rotundi vero ſunt & helicibus carent ECHINITÆ, Germ. Knopff-Steine: quorum duas diverſas ſpecies vidi. Primam in vinea ad viam, qua itur ad pagum Ziegenhayn / reperi, & regu-

laris eſt, cujus figuram accurate exprimit *Baieri fig. 33. Tab. III.* Altera vero, & omnium quotquot hactenus vidi, maxima eſt, quam apud *Illuſtrem. G. W. WEDELIUM* vidi.

§. 11. Reſtat *II. Conchiliorum petrificatorum Claſſis*, in qua agitur de BIVALVIBUS, qualia ſunt in noſtro agro: *Conchites, Mytilites, Muſculites, Pectunculites & Bucardites.*

CONCHITES maximus, margine lato, & ad alteram ejus partem ſinu amplo, ſtriis longitudinalibus & transverſalibus, in der Weiſſe repertus eſt; cujus faciem, ſi excipio quod paulo major ſit, *Figur. I. Tab. IV. Baieri* exprimit.

MYTILITES minores, vulgares fluviatiles, confer Tab. IV. fig. 5. & 6. loc. cit. circa Coſpita pagum, & in monte prope Lobda vicum.

MUSCULITES vulgaris, in radicibus montium *Kirchbergi* & *Hausbergi*, verſus pagum Ziegenhayn &c. circa *Vinariam*, & circa Erfurtum, inprimis vero ad montem Peters-Berg / Gothæ in Sebergi lapidibus quibusdam.

CU-

§. 12. Non minus etiam PECTUNCULITÆ & PECTINITÆ apud nos occurrunt, quorum ſpecies diverſæ magnitudinis inter rariora ſua ſervat, *Excellentiſſimus GEORG. CRHRIST. TITIUS, Med. Doct. Comes Palat. Cæſar. & Conſiliar. Schwarzeburgicus.* Has ſpecies & prope pagum Gleina/ vulgo Kleine in agris collegi. Erfurti etiam occurrunt.

§. 13. Agmen denique claudunt BUCARDITES, à figura ſic dicti, veteribus & nonnullis HYSTERAPETRÆ & HYSTEROLITHI, quia muliebre pudendum exprimunt. Meus *Bucardites*, quem non ita procul à fonte notiſſimo Fürſten-Brunnen reperi, nihil aut parum à *figura 21. Tab. IV. Oryktographiæ Baierianæ* differt. Tantum de lapidibus ex transmutatione figuratis.

CAPUT VIII.

DE SALIBUS.

§. 1.

DE Salibus jam acturus, moneo, me non omnia Salia, quæ ex combuſtis rebus variis, animalibus, vegetabilibus &c. produci poſſunt, ad hoc Salium Caput referre; Sed illa tantum, quæ ex aquis ſalſis, aluminoſis, nitroſis &c. coquuntur, aut ex terris & lapidibus, cum lixivio extrahuntur, & calore denique inſpiſſantur, qualia ſunt: *Sal vulgare*, ſive *commune*, Nitrum *Alumen* & *Vitriolum*.

§. 2. SALIS, quo utimur ad condiendum, Græcis ἅλς, German. Saltz / Küchen-Saltz / tria genera in orbe ſunt: *Foſsile*, *Marinum* & *Lacuſtre*. Quamvis in agro noſtro Salis ſcaturigines deficiant, nullumque Sal fodiatur aut coquatur, defectum noſtrum vicinorum Salibus, & parvo pretio, ſupplere poſſumus. Copioſum enim coquitur *Halæ Hermundur*, de quo peculiaris libellus prodiit, *Franckenhuſæ*, & aliis in locis. Cum in agro

agro noſtro nullus Sal ſit, lubens ejus virtutes prætereo.

§. 3. A Sale non multum recedit NITRUM, quod copioſum in Thuringia coquitur, & in agro noſtro reperitur in illis locis, in quibus ex animalium & vegetabilium regnis putrificatio fit. Sic etiam ex urina in fimetis, ſtabulis &c. Copioſè coquitur Nitrum Numburgi extra urbem, & Gothæ ac in aliis Thuringiæ locis, ubi ex terra cum lixivio elicitur. De hac Thuringiæ terra nitroſa *Kentmannus in Nomenclat. fol. 3. Num. 40.* glebam oſtendit, cum his adjectis verbis: *Terra Nitroſa Thuringica, quæ in multis locis corrium terræ occupat. Unde vix uſſibi plures officinæ nitrariæ, ut Mersburgi & Erfordiæ, item in villis* Salpetriſch Erde. Cujus varietas eſt *Terra Nitroſa ſterilis, quam Thuringi* Schalck / *quaſi nequam, nominant.* Confer Kentman. loc. cit. N. 41.

§. 4. Omitto coquendi parandique modum conſulto, qui ab aliis Autoribus traditus eſt. Nitri vires variæ ſunt, nempe ad fœcundandos agros, metallorum ſolutionem, fuſionem & depuratio-

nem &c. Prætereo compoſita à pharmacopæis parata.

§. 5. *VETERUM APHRONITRUM*, in vicinia agri noſtri *Leucopetræ* reperitur, *GUNTH. CHRIST. SCHELHAMERO* teſte, *in Comment. de Nitro Cap. III. pag. 43.* qui inquit: *Eſt & Oppidum Germaniæ*, (vel potius urbs) *Sereniſſimi cujusdam Saxoniæ Ducis ſede celeberrimum*, Leucopetra, Germ. Weiſſenfels/ *ad Salam fluvium, alta ſub rupe ſitum, ex qua ei arx principalis imminet. Heic in Domo Reverendi Ser. Principis Confeſſionarii cella eſt profundiſſima, quippe ex tribus infima, quæ ſimul altiſſimo fornice gaudet, tota in ſaxo exciſa, è cujus ſummo per ſtirias excavatas, tandemque cadentes aqua continuè depluit, quæ ubi fundum attingit, in nitrum vertitur, durum, ſaxeum, ut malleo vix obtemperet; termini hujus cellæ, qui parietum ſunt loco, eodem nitro incruſtati ſunt; prorſus ut vix rupis aliquid appareat. Hoc veterum eſſe aphronitrum nullum dubium eſt; nam ardet igni admotum ſtridetque.* Tantum hâc vice de Aphronitro.

§. 6. Sequitur ALUMEN, quod non

non ita procul à Salfeldia, bey den Alaun- und Vitriol-Hütten / ex lapide nigro fiſſili elicitur, quibus ſpelunca aluminoſa adjacet, ex qua lapides eruuntur. Reperi etiam in præterito anno in hac ſpelunca *alumen nativum.* Porro in Vogtlandia ad urbem Plauen / ex terra coquitur. Aluminis, tam Salfeldenſis, quam Blauenſis *Agricola de Nat. Foſſil. Lib. III. Cap. 12.* & *Lib. X. Cap. 18.* meminit. De Alumine fuſius agam aliá occaſione. Tinctores alumine utuntur in tingendis lanis & pannis, ut facilius colores recipiant, & diutius ſervent: ſic etiam uſum habet in tingendis corris &c. Omitto virtutes medicas, apud Medicos quærendas.

§. 7. Non multum ab ALUMINE diſtat VITRIOLUM, quod in eodem fere loco ex lapidibus cum lixivio elicitur. Inter Reichmanns-Dorff & fornacem vitrariam, Glaß-Hütte / etiam vitriolum coquitur, quod multo fortius ac citius corrodit, quam prius, ita quidem, ut ad tingendum ſericum minime conducat, ſed illud potius corrodat. Plura de Vitriolo ſuo tempore.

CAPUT IX.

DE METALLIS ET MINERALIBUS.

§. 1.

REſtat ultimum libelli Caput. Antequam vero ad Metalla progrediar, me excuſabo, cur promiſſa mea non ſervaverim? promiſeram enim in relationibus præteriti anni, quod Oryktographiæ Jenenſi accuratam Rei Metallicæ Salfeldenſis Hiſtoriam adjungere velim. Cum vero (1) inter elaborandum metallorum opus in magnam molem accreſceret, & quidem tantam, ut haud commode à Studioſis Jenenſibus per campos & montes portari poſſet, (2) quædam de ortu & progreſſu hujus hiſtoriæ mihi deficerent, (3) paucos in Re Metallica curioſos eſſe, animadverterem (4) hanc Hiſtoriam ad Jenenſem agrum minime pertinere arbitrarer, & (5) ut eandem hiſtoriam, in metallicorum, reique metallicæ peritorum uſum, ſermone Germanico conſcribam, quidam me rogarent, cauſa fuit, cur alii

oc-

occaſioni, & quidem commodiori (ſi Deus vires, ſanitatem, atque tempus conceſſerit;) reſervo. Interim tamen extra agrum noſtrum aliquando vagabor, quod ſæpius conſulto feci, fodinarumque Salfeldenſium mentionem faciam.

§. 2. AURUM, Metallorum optimum & pretioſiſſimum, in *Sala* flumine & *Schwarza* amne *reperitur*: *Reichmansdorffii* vero, qui pagus ultra milliare à Salfeldia diſtat, *ex monte eruitur*, & ex contuſis lapillis coquitur.

§. 3. *Aurum*, quod in *Sala* reperitur, *ſtatim ſuum eſt*, vulgo gediegen Gold. Hoc aurum ex Schwarza cum fluente aqua in Salam delatum eſſe, multi credunt, quod *Cap. III.* §. *11. pag. 26.* monui. Nam teſtibus *Sylveſtr. à Lieben* in Manuſcripto ſuo, *JO. GEORGIO KEYSERO, Med. Doct. Phyſico Salfeldenſi, & Practico L. annorum, Amico meo optimo*, ac *me ipſo*, Salfeldiæ in Sala, ſupra Schwarzæ in Salam influxum, aurum reperitur.

§. 4. Curioſa eſt *Sylveſtri à Lieben* de auro in Salâ hiſtoria, quam ex ejus Manuſcripto huc transferam ubi *Lib. I. Cap. VIII.* Aurifabri Veneti, Salfeldiæ in Sala flu-

flumine aurum colligentis, meminit, ſeque à Sene fide digniſſimo hanc hiſtoriam accepiſſe teſtatur, nempe narrat: *Venetum Auriſabrum, ex arenis & aliis nonnullis Sala lapillis collectis, probeque contuſis, nemine hoc ſuſpicante, ingentem auri maſſam conflaſſe. Aurifex cum longinquior forte ipſi ex improviſo ſubeunda eſſet peregrinatio, aurum iſtud, tanquam chaos quoddam, & à ceteris metallis, admixtisque ſordibus nondum ſeparatum, hoſpiti ſuo per ſemeſtre cuſtodiendum tradidit. Cum vero ultra promiſſum emaneret, hoſpes aurum depoſitum & ſuæ fidei commiſſum, ad conficiendarum campanarum uſum (ac ſi æs ſit caldarium) gratis confert ac deſtinat, quæ mirum in modum ſonantes evaſerunt. Reverſo demum Veneto aurumque repoſcente depoſitum, lis orta eſt, quæ tamen, ubi cognovit Venetus, ad pios uſus eſſe collatum aurum illud, facile iterum diremta lis fuit. Quod, ſi ita eſt, (ut revera eſt) quis non noſtrum fluvium auriferum pronunciet?* Hactenus Sylveſter à Lieben. Aurum etiam nativum, purum *Chriſtoph. Eucelius, Salfeldenſis*, in Sala in piſcium capitibus reperit, confer ejus *Lib. I. de Re Metallica pag.* mihi 14. quod etiam

y Google

etiam in *Schwarza* & *Albi* vidit: & *loc. cit.* Palacam Hiſpanicam German. gediegen Gold in *Schwarza* & *Sala* offendit. Omitto quod ſupra laudatus *Keyſerus* Salfeldiæ in *Sala* aurum obſervaverit, & ego etiam ibidem, inter arenas aurum viderim.

§. 5. Infra Schwarzæ in Salam influxum, non ita procul à Schöps & Nauen (ſi bene memini) defunctaStruvii Conjux aurum lavari curavit. Non minus etiam in aliis Salæ locis lavari poteſt. Ante aliquot annos, JO. JAC. BAIERO teſte, Jenæ aurifabri mulier anſeres in foro emit, in quorum ventriculis auri nativi grana plurima reperta ſunt: poſtea hæc mulier plures anſeres ſpe lucri emebat, in quibus nihil auri reperiebatur. De auri in Sala origine infra agam. Aurum, quod in Sala lavatum eſt, in curioſorum virorum muſeis offenditur.

§. 6. Aurum in Schwarza amne circa arcem Schwarzeburgicam copioſius occurrit, & aliquando ad pagum Schwarza/ ubi Salam influit, lavatur. Hoc aurum ad Rudolphopolin portatur venale, & Principi Sereniſſimo venditur. Ab au-

lico

lico quodam relatum habeo, quod in Domo Schwarzeburgica catena aurea, longa, ex Schwarzæ noſtri auro confecta, ſervetur. Narravit etiam quidam Metallicus Schwarzeburgicus, Beatiſſimum Principem novendecim drachmas auri, in Schwarza collecti, in uno die accepiſſe.

§. 7. Supereſt adhuc, ut explicem, *unde in his quis aurum?* Quod ad Salam attinet, opinor *(1) Aurum, in illo longo ſpatio, à monte Pinifero,* vulgo Fichtel-Berg/ *ad Albim usque, per montes, agros, valles & ipſam Salam, ſuas occultas nobisque ignotas venas ſparſiſſe.* Hinc facile fieri poteſt, ut perpetuus aquarum fluxus, ſenſim atque ſenſim ex auri venis, Salæ fundum tranſientibus & quaſi dividentibus, (vulgo ſtreichende Gänge/) minutiſſima ramenta & grana abripiat & eluat. *(2) Ceteros rivos, torrentes & fontes, aut agrorum inundationes aurum, quod in ſuperiori terræ parte eſt*, metallicis welches zu Tage ausgehet/ *cum aquis ſuis in Salam deferre.* Nonſolum vero aquæ aurum in Salam deferunt, ſed etiam pyritem, auro prægnantem; quale pyritis genus in Sala & Schwartza reperi, de quo

quo etiam in §. 4 in hiſtoria aurifabri veneti dixi. (3) *Schwartzam amnem aliquid auri, quamvis non omne, in Salam deportare.*

§. 8. Has conjecturas, de auri in fluviis ortu approbat *Agricola* Lib. V. *de ortu & cauſis ſubterran*: *Cap. 13*, qui ait: *Sed hic quoque dicendum eſt, de metallorum ortus loco, qui propriæ terræ tributus eſt. Etenim in ejus venis & fibris gigni certum eſt; attamen, quia etiam in arenis fluminum reperitur aurum, Albertus ibi fieri putat, quem quidam ſecuti curſus fluviorum ejus metalli fertilitate diſtinxerunt. Sed aurum ibidem non gignitur; Verum id aut ipſæ amnium & rivorum fluxiones & impetus à montibus abripiunt: aut fontes ex fibris & venis montium effundunt in rivos & amnes.* Et paulo inferius in eodem capite pergit: *Itaque aurum à venis & fibris abreptum conſidit in arenis, in eis non gignitur. Arenæ enim fibris carent, in quibus humor, ex quo fit aurum, contineri poſſit. At ſub arenis, ſi fuerint fibræ, in eis aurum gigni poteſt, ut etiam ſub paludibus. Aqua enim com-*

pri-

primens terram, metallorum ortum non impedit.

§. 9. Duæ priores de Salæ auro conjecturæ, in § 7 jamjam propoſitæ, in *Schwarza* noſtra etiam locum inveniunt, quibus hoc accedit, *quod ſemimilliare ferè à pago* Reichmannsdorff *mola metallica*, das Gold-Puchwerck / *ſit*, *quæ auri mineras contundit*, & in eadem regione *rivulus aut torrens quidam*, *ex quo lavando & ſeparando auri grana colligantur*, vulgo das Seiffen-Werck / *quæ aqua deinde Schwarzam influit*. Quare facile fieri poſſe autumo, ut hæc aqua aliquid auri ſecum rapiat, inque Schwarzam vehat, & ibi deponat. Tantum de auro Salæ & Schwarzæ. Obiter ſaltim hic ex Territorio Sereniſſimi Saxoniæ Ducis ERNESTI FRIDERICI proferam inſcriptionem aurei nummi, ex lavato auro facti, in cujus latere priori Sereniſſimi Principis imago cum hac circumſcriptione conſpicitur: ERNESTUS FRIDERICUS DUX SAXON. I. C. M. A. ET W. in altero vero latere: ZU SCHWARZENBRUN AUS DER GOLDWÄSCHE.

Der

Der
Schwarzenbrun
gibt Gold,
dergleichen bricht
Schalkau,
Das Saltz ſchenckt
Lindenau,
GOtt iſt dem
Lande hold.
Hildburghauſen 1716.

§. 10. Pergo jam ad AURUM FOSSILE, de quo tamen hic obiter quædam ſaltim dicam, quia in alio libro fuſior ero. Eruitur hoc aurum in vicinia noſtra, in Ducatu Salfeldenſi ad pagum Reichmanns-Dorff/ ex monte, ubi pyritis ſpeciei inſidet, & aliquando cum minera martis friabili, metallicis Eiſen-Mann/ effoditur. Quamvis hic mons noſtris temporibus tantam auri copiam Sereniſſimo Principi, non largitus ſit, quantam ante C. & CC. annos dedit, tamen ſperandum, venam auro fœcundam imminere, metallicis daß der Gang ſich bald veredlen/ und eine reiche Ausbeute ge-

§. 12. ARGENTUM, in agro noſtro hactenus reperire non potui: Salfeldiæ in vicinia noſtra copioſum eruitur, cujus fodinæ ſunt: Das Hauß Sachſen/ Maria Elſabeth/ die Silber-Kammer ꝛc. ex hac ultima multum argenti erutum eſt, ex quo *Sereniſſimus Princeps* monetam confici curavit, in cujus uno latere *Sereniſſimi Principis imago* cum hac inſcriptione. D. G. JOHANNES ERNESTUS VIII. DUX SAXONIÆ I. C. M. A. ET W. in altero vero latere: MON. NOV. EX FODINIS SALFELDIENSIBUS CAMERA ARGENTI DICTIS 1692. De argento alibi plura.

§. 13. CUPRUM haud copioſe in agro noſtro occurrit, tam ad Salam, quam in vineis, agris & vallibus, quod in fragmentis ſaltim reperitur. Multum cupri vero in profunda terra agri noſtri latere probabile eſt; quia venæ parvæ aliquando in ſummo agro noſtro obſervantur, quas venas metallici Streichende Gänge / welche zu Tage ausgehen/ oder am Tage ſind/ appellant. Ante paucos annos, non ita procul à pago Zwetzen / ruſticus aratro cupri mineram ex agro eruit. In fodinis Salfeldenſibus multum cupri eſt, item in fodinis Schwatzeburgicis, quarum plurimæ circa pagum Könitz ſunt. Sed omitto has fodinas, ne nimis prolixior ſim: nec recenſebo varietates minerarum, & cupri uſum, ac in medicina vires.

§. 14. FERRUM ſequitur, cujus minera paſſim in agro noſtro, imprimis in Leutra, & Roda reperitur. Cum vero in nullo agri noſtri loco fodiatur, illud prætereo, id ſaltim monebo quod prope Rodam malleus ferrarius ſit. Ferri mineræ ſunt RUBRICA FABRILIS, de qua *Cap. IV. §. 5. pag. 45.* & OCHRA, de qua *loc. cit. §. 6 pag. 46.* dixi. Ferri minera dives in Ducatu Salfeldenſi copioſe eruitur, ubi in Sylva, non procul à pago Reichmanns-Dorff & Hohen Eiche, aliisque in locis, effoditur. In illis fodinis, quæ inter Reichmanns-Dorff und Hohen Eiche ſunt, martis minera reperitur, admodum plana & à natura quaſi polita, ita, ut faciem noſtram, tanquam in ſpeculo diſtincte repræſentet.

§. 15. Præter hæc metalla etiam in Ducatu Salfeldenſi PLUMBUM reperitur, de quo ſuo loco. Cetera mineralia, quæ in eodem Ducatu fodiuntur ſunt: COBALTUM, ANTIMONIUM, VIRIDE NATIVUM, COERULEUM NATIVUM, CHRYSOCOLLA, GALENA &c. Huc etiam referam LITHATRACES, quamvis ad hoc caput minime pertineant, quæ prope Gräfenthal fodiuntur. De his omnibus in opere ipſo agam, & labori huic impono

FINEM.

JO-

JO. HENR. SCHÜTTEI, M.D.

AD

VIRUM

ILLUSTREM MAGNIFICUM EXCELLENTISSIMUM atque EXPERIENTISSIMUM

GEORG. WOLFFG. WEDELIUM,

HÆREDITARIUM in Schwartza / Medicinæ Doctorem, Comitem Palatinum Cæſareum, Sacræ Cæſareæ & Cathol. Majeſt. ac Sereniſſimorum Saxoniæ Ducum Conſiliarium, Vinar. Aulicum & Archiatrum, Praxeos & Chemiæ Profeſſorem Publicum Ordinarium,

Totius Academiæ Jenenſis SENIOREM.

DE

VINO JENENSI

EPISTOLA.

VIRO

Illuſtri, Magnifico, Excellentiſſimo
ac Experientiſſimo

GEORGIO WOLFFGANGO WEDELIO,

Hæreditario in Schwartza/
Medic. Doctori &c.

Vitam & Felicitatem
optat

Jo. Henricus Schütteus.

Dulciſſima ſanè Virorum Doctiſſimorum, Præceptorum fidorum, Academiarum, Studiorum laborumque actorum, memoria eſt. Sæpius TUI, *Venerabile Caput*, TUORUMQUE in me meritorum, ſtudiorum & cura-

rarum recordor, pro quibus TIBI ut mereris, gratias ago habeoque. Redeunt quoque in memoriam gri Jenenſis Amœnitas, Herbar optimarum copia, Foſſilium ha exiguus numerus & Vini jucun ubertas: de qua vini ubertate, in primis eâ, quæ ante noſtra tem pora fuit, in præſenti epiſtol dicam.

Præter Glaſtum in Thuringia noſtra Vitis diligentiſſimè culta eſt, quod ex veterum cognovi ſcriptis. Nolo hic de vitis culturâ atque naturâ, vino ejuſque varietatibus, uſu & noxa agere, cum THEOPHRASTUM ERERIUM, PLINIUM, CASSIANUM BASSUM, JO. BOD. à STAPEL, GUIL. GRATALORUM, PAMPHIL. HERILACUM, TOB. WHITAKERUM, PHIL. JAC. SACHS à LE-

WENHEIM, aliosque de hâc materia ſcripſiſſe cognoverim, ne acta [illegible]am, & dicta dixiſſe videar: nec [illegible]um Jenenſe à nocentis calcis [ſu]picione vindicabo, cum id ab [E]xcellentiſſimo ac Experientiſſimo Jo. HADRIANO SLEVOGTIO, Anat. Chirurg. & Botanices in Academia Jenenſi Profeſſore, Fautore omni officiorum genere colendo, in *Proluſione*, ad inauguralem Diſſertationem *De Calamo Aromatico* factum eſſe ſciam; Sed de Vitis in Agro Jenenſi crebriori copia & vini ubertate, quantum ex veterum literis ſcio, dicam.

Quod totus ferè Jenenſium Ager temporibus priſcis, Vitifer fuerit GREGORIUS GROITSCHIUS in libello, Salæ fluvii deſcriptionem continente, teſtatur; qui anno

CIↃ IↃ

CIϽ IϽ LXXXIV. hunc librum in publicum miſit, in quo ait: *Totus tractus à Cala usque ad Merſeburgum fere vitifer eſt, ac nobilia vina profert, quæ à fluminis nomine Salica appellantur. Interea tamen præcipuæ laudis eſſe Genenſia cenſentur.* Et paullo inferius: *Civitas Gena ab omnibus partibus vitiferis montibus eſt circumdata, ut non abſurdè Bachi ſedem dixeris.* Quod plures quoque vineæ circa Rudolphopolin, Calam & Erfurtum fuerint, agrorum montiumque indicant facies, quod haud ita procul à pagis **Tieffenthal / Widdern / Kinhauſen ꝛc.** in agris & montibus videre licet, ubi vineæ in agros mutatæ ſunt.

Præ harum urbium regionibus, nulla tot vites habuit, atque

tanta vini ubertate notabilis fuit, quam Jenenſis regio. Hæc vini uberrima copia cauſa fuit, cur quidam urbis JENÆ nomen à vocabulo hebræo יין, quod Latinis vinum denotat, derivari debere putent; quam ſententiam fovent Jo. STIGELIUS loc. cit. & ADRIAN. ROMANUS, qui in *parvo Theatro urbium, pag. 98.* ad urbem Jenam ex poëta quodam hos poſuit verſus:

Hinc placet Hebræo nobis hanc nomine dici,
Ut vetus à Jaÿn nomen Jena tenet,
Cur ita crediderim, niſi mentem vocula fallit,
Certa hujus ratio nominis eſſe poteſt.
Quippe vocat Jaÿn Solÿmæ pius incola terræ,
Hoc quod nos latio dicimus ore merum.
Quæ caput in mediis urbs fertilis erigit uvis,
Hanc quisque à vino nomen habere neget?

Quos

Quos auctores ſequutus eſt ABRAH. SAUER, qui in hæc erumpit verba:

Jena ein berühmte Stadt du biſt/
Von Wein dein Nahm gemachet iſt.

Et M. HIERON. HENNING, *Tom. II. Genealog.* Jenam noſtram *Jainam* appellat, quæ appellatio à Jayn deſumpta eſt.

Probabiliſſima hæc de nominis derivatione ſententia foret, ſi exploratum habeam, quod urbis conditores Hebræi fuerint. Cum vero hoc nondum ab ullo demonſtratum ſit, & probari poſſit, hæc opinio infirmo nititur talo, niſi quis dicere velit, quod forſan inter urbis accolas ſacerdotes, linguæ hebreæ periti, fuerint, qui nomen hoc, agro Jenenſi aptiſſimum, urbi impoſuerint. Sed hæc obiter.

Præter cellam Cunicenſem & cívium

civium Jenenſium cellas vinarias, vinaria cella, quæ in ſuburbio eſt, vulgo **der Fürſten-Keller**/ maxima & notatu digniſſima fuit, de qua GROITSCHIUS loc. cit. *Extra mœnia recta è regione arcis eſt ampliſſima Ducum cella vinaria, cui ſimilem vix reperies apud alios Principes: In ea eſt vas vini mille & quingentarum urnarum capax.* Adhuc etiam, quod optime noſcis, VIR MAGNIFICE, in hac cella vinaria magna vini copia ſervatur.

Quamvis verò plurimæ vineæ Jenæ ſemper fuerint, vinum tamen ferè omne Vinariæ venditum eſſe quidam ſtatuunt, urbemque vinariam à vini mercatura nomen germanicum æquè ac latinum accepiſſe putant: quia **Weimar** tan-

tum eſt, quam Wein-Marckt / & *Vinaria* tantum, quam *Vini area* vel *vini forum* aut *emporium*. Veriſſima certe hæc nominis derivatio eſt; cur vero Vinaria vini emporium fuerit? nemo explicat.

Cur vero ex vineis agri facti ſint? ipſe noſti, nempe: quia non quotannis uvæ ad juſtam maturitatem perveniunt & dulcedinem acquirunt, imprimis ſi æſtas frigidior & nimis pluvioſa fuit. Et, ne TE diutius morer, ſileo, & quæ de vino noſtro dici poſſent, cum TIBI notiſſima ſint, prætereo. Hoc eſt, quod TIBI breviſſime de Vini Jenenſis ubertate, in præſenti ſcribere volui. Vale: ut inſtituiſti, me diligas, rogo, meque proprie TUUM eſſe TIBI perſuadeas. Vale.

INDEX

Scriptorum ceterorumque in hoc libello nominatorum.

Agricola *Georg.*
Albinus *Petrus.*
Baierus *Jo. Guil.*
- - - *Jo. Jacob.*
Baſſus *Caſſian.*
Bauſchius *Jo. Laur.*
Becherus *Joach.*
Beier *Adrian.*
Bellonius *Petr.*
Boëtius de Boot *An-*
Boyle *Robert.* (*ſelm.*
Buttnerus *Dan. Sig.*
Celtes *Conrad.*
Cordus *Valer.*
Dioscorides *Ped.*
Ellingerus *Andr.*
Encelius *Chriſtoph.*
Ereſius *Theophraſt.*
Fabritius *Georg.*
Gratarol *Guil.*
Gesnerus *Conrad.*
Groitſchius *Gregor.*
Herilacus *Pamphil.*
Kentman *Joh.*
Keyſerus *Jo. Georg.*
Langius *Chriſt. Jo.*
- - - *Car. Nic.*

Laurenbergius *Guil.*
à Lieben *Sylveſtr.*
Liſterus *Martin.*
Ludius *Eduard.*
Mathiolus *Petr. Andr.*
Mylius *Gottfr. Frid.*
Plinius.
Quercetanus *Joſ.*
Ritterus *Steph.*
Romanus *Adrian.*
Ruppius *Henr. Bernh.*
Sachs à Lewenheim
(*Phil. Jac.*
Sauer *Abrah.*
Schelhammerus *Gunt.*
(*Chriſt.*
Scheuchzerus *Jo. Jac.*
Schreyerus *Joh.*
Stellutti *Franceſc.*
Stigelius *Joh.* (*Frid.*
Teichmeyerus *Herm.*
Valleriola *Fr.*
Wedel. *Georg. Wolffg.*
Whitackerus *Tob.*
Winſtrupius.
Woodwardus *Jo.*
Zieglerus *Jo. Bernh.*

INDEX

Rerum Memorabilium.

Abiegnum lignum petrific. 80.
Aeris Jenenſis ſalubritas 13. 14. 15. 16.
Aëtites 63. 64. 65. 66.
Agri Jenenſis amœnitas 8. 9.
- - - - elevatio poli 1.
- - - - ſitus 1.
Agri Jenenſis diverſitas 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8.
Agrorum fertilitas 7.
Alabaſtrum 53. 54.
Alni folia petrific. 80.
Alumen 88. 89.
Antimonium 100.
Aphronitrum 88.
Arborum ramenta petr. 79.
Arena 50.
Arenarium ſaxum 49.
Argentum 99.
Argilla 43. 44. 45.
Arula amnis 18, 26.
Aurum foſſile 97.
- - - in Sala 91. 92. 93.
- - - Schwarza 93. 94.
Bein⸗Bruch 74.
⸗ ⸗ Stein 74.
Belemnites 67.
Bolus rubra 45.
Botrytes minera 72.
Braune Kreide 45.
Bruch⸗Stein 74.
Bucardites 85.
Buccinitæ 83.
Calcarius lapis 51. 52.
Cavernæ montium 5.
Ceraunia 67.
Cobaltum 100.
Cochlitæ 84.
Cœruleum nativum 100.
Chryſocolla 100.
Conchites 84.
Cornu ammonis 82.
Crater Thuringiæ 40.
Creta cærulea 47.
- - nigra 47.
Cryſtallis 66.
Cuprum 99.
Donner⸗Keil 67.
Donner⸗Stein 67.
Dorringiſche Kreide 47.
Dryites 80.
Echinitæ 83.
Echo 4.
Elatites 80.
Enhydros 63. 64.
Enorchis 64.
Ferrum 100.
Feuerſtein 55.
⸗ ⸗ ⸗ rother 57.
Fol. alni petr. 79.
- - fagi petrif. 80.
- - Salicis petrif 79.
Fons Lauter⸗Born 32.
- - Lotter⸗Born 32.
- - Lutter⸗Brunne 32.
- - mali bonique ominis 33. 34. 37.
- - tieffe Brunne 38. 39.
Fontes novi 35. 36. 37.
- - ſalubres 40.
- - urbis 40.
Fürſten⸗Brunne 30. 31.
Galena 100.
Gembda rivus 18. 29. 30.
Geodes 63. 64.
Geſund⸗Brunnen 40.
Glacies Mariæ 59.
Gleisbergus 3.
Gram. petrif. 79.
Gypſum 52. 53.
- - uſt. 52.
Hansbergus 4.
Hunger⸗Born 33. 34.

Hya-

Hyacinthi 61.
Hyſteralithi 85.
Hyſterapetræ 85.
Jaſpis 56. 57. 58.
Ilma fluv. 18.
Inundatio Vinarienſis 27.
Judaicus lapis 71.
Knopff-Steine 83.
Lacus cygneus 40. 41.
- - Denſtadienſ. 42.
- - dulcis 42.
- - ſalſus
Lap. calcarius 51. 52.
- - curioſus 73.
- - judaicus 71.
- - pectus refer. 72.
- - pedem repræſ. 73.
- - os ilei, iſchii & pub. 73.
Leutra amnis 4. 18. 26. 27. 28. 29.
Ligni copia 6.
Lithoxyla 80.
Marga fiſſilis 48.
Marien-Eiß 59.
- - - -Glaß 59.
Marmor album 54.
- - - nigrum 54.
Mäuſe-Stein 75.
Medulla Rochlic. 45.
- - Saxon. 48.
Montes celebres 3. 4.
Mont. ruptiles 4. 5.
- - cavernæ 5.
Muſculites 84.
Muſcus petrif. 79.
Myites 75.
Mytulites 84.
Nautilites 82.
Nitrum 87.
Ochra 46.
Orla amnis 18-26.
Oſteocolla 74.
Pectinitæ 85.
Pectunculitæ 85.
Puellarum ſuperſtitio 28.
Pix 7.
Pnigitis 47.
Porus 51.
Roda 18-26.
Rötel-Stein 45.
Rubini 61.
Rubrica fabrilis 45. 46.
Sal 86.
Sala 3. 4. 17 - - 22.
Salicis fol. petrif. 79.
Salza amnis 18.
Saltzige See 42.
Saxum arenar. 49.
- - calcar. 51.
- - glareoſum 50.
Schleiniza amn. 17.
Schwanen-See 42.
Schwarza amn. 17.
Schwartze Kreide 47.
Selbiza amn. 17.
Silices 55.
Soli varietas 2.
Stalactites 67.
Stalagmites 67.
Straal-Stein 67.
Sylvæ 5.
Terra lepid. Rochlic. 46.
Thus thuring. 7.
Tophus 51.
Veter. Aphroditæ. 88.
Viride nativ. 100.
Vitriolum 89.
Unicorn. foſſile 81.
Weimariſche Sündfl. 27. 28.
Wetterſcheid 19. 20.
Wieſenthavius amnis 17.
Winthergus 3.

NB. pag. 40 lin. 10 pro *atque* lege *vel potius:* reliqua errata B. L. amice corriget, quia ſenſum ancipitem non reddunt.

Ad Bibliopegum.

Tab. I. & II. ad pag. 73. pertinent.

93. 9435[illegible]

Digitized by Google